

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Rej)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

General Editor
Mahamahopadhyaya
Dr. UMESHA MISHRA

Printed by Shree Suryya Narain Jha D P Co Ltd, Darbhanga and Published by
Mahamahopadhyaya Dr Umesha Mishra M A., D Litt, Director, Mithila Institute of
Postgraduate Studies and Research in Sanskrit Learning Darbhanga under the
authority of the State Government of Bihar

First Edition 1954

LINGAVACANAVICARA

A Treatise on Gender and Number in Sanskrit

BY

Mahavaryakarana

Pandita Dinabandhu Jha, Vishishtavidvan,

MITHILA SANSKRITA VIDYAPITHA
DARBHANGA

दीर्घ्या रूपत्रुः वृत्ताङ्गत्वात्
पो वाङ्म्य ङ्. दमात्स-१

Edited By

Mm. Dr. UMESHA MISHRA

लिङ्गवचनविचारः

महाशैयाकरण-
पण्डितश्रीदीनबन्धुभा-
विरचितः

मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्षेण
सम्पाद्य प्रकाशितं नीतः

NOTE BY THE GENERAL EDITOR

THE Mithila Sanskrit Research Institute has been established by the Government of Bihar and is located at Darbhanga on a plot of land donated by the Maharajadhiraja Shri Kameshwara Singh Bahadur of Darbhanga. The foundation stone of the Institute was laid down by the President of the Indian Union Dr. Rajendra Prasad on the 21st of November, 1971

This Institute has been founded with a view to promote advanced research in various aspects of Sanskrit learning and to impart teaching of the Post-Graduate standard to a limited number of students in the stimulating environments of a residential community. It will serve as the meeting ground of the traditional Sanskrit scholars and modern researchers so that while the traditional scholars may get training in modern methods of research, the sources of ancient learning and its depth may easily be available to the modern scholars. In so doing the Institute will aim at the preservation and rehabilitation of the traditional Indian scholarship in the field of modern learning and research.

The Institute mainly stands for higher researches based on authentic texts on modern scientific lines, so while individual researchers including the members of the staff may carry on research in particular subjects, the Institute as a whole will have some long-term as well as short-term programme of research and publication.

As a foundation for carrying on research in the future and as a means of preserving useful source of materials, the Institute will take up the collection and survey of manuscripts and other important source of material available in Mithila in particular, and also in other parts of Bihar and elsewhere.

The Institute will not only promote and encourage research by individual scholars and students, but it will also

undertake specific projects which will be in the nature of team work produced by all or selected members of the staff working in close co-operation and association with one another and seeking the guidance and assistance of the Board of Advisers. From time to time, a programme or plan for the projects extending over a specified period will be drawn up and duties will be assigned to various members of the staff in connection with the fulfilment of that project. The following projects may, for example, be undertaken by the Institute from time to time

- (i) Editing the Puranas and the Upanishads on scientific lines.
- (ii) Collection, survey and cataloguing of manuscripts and other important source materials available in Mithila and in other parts of Bihar.
- (iii) Editing a series of rare and important old and new Sanskrit Texts
- (iv) Preparing a critical bibliography of research work done in Sanskrit topic-wise, up to the present day and preparing supplements subsequently
- (v) Preparing a comprehensive History of Sanskrit literature in all its branches based on original sources.
- (vi) Preparing a chronology of Sanskrit authors and their works
- (vi₁) Preparing an annual hand-book of information on Indological studies

Other projects also may be undertaken in course of time.

The Institute will publish gradually monographs, texts, critical editions, catalogues bibliographies, critical works, research journals, etc. The publication will be confined principally to the work done at the Institute either through individual research of students, scholars and members of the staff or through the projects undertaken at the Institute.

With these aims and objects in view we have undertaken the publication of rare and important works of old and also of modern period in order to place before the scholarly world the past and present contributions of Sanskrit scholars to knowledge in a Sanskrit series under our 'short term project of research programme'.

PREFACE

In pursuance of the declared objects of the *Mithila Research Institute*, Darbhanga we are presenting herewith the *Lingavacanavivara* to the world of scholars as the fourth volume of the *Mithila Research Institute Sanskrit Series*. The author, Pt. Dinabandhu Jha is one of the top-ranking grammarians of the present day Mithila. He is also our respected colleague in the Institute. In the present treatise on the problem of gender and number in sanskrit the author has tried to remove some difficulties which haunt not only the beginners but the learned Pandits as well. A result of long practical experience, extending over more than half a century, this book will, we hope, remove a long felt want of the sanskritists.

But it is not for us to say how far our hope will be justified, for we are one with Kalidasa when he says—

‘आ परितोषाद्द्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्’ ।

Meantime, I must thank the Government of Bihar for enabling me to start the series within a couple of years from the inception of the Institute.

Thanks are due to the authorities of the Darbhanga Press Co. Ltd, but for whose kind and ungrudging assistance the volume could not have come out in such a form and in such a short time.

UMESHA MISHRA

Vaishakha Sankranti
1361 Fasal

प्रधानसम्पादकोपामुखम्

जनकनाहवल्क्यादिपवित्रीकृते मिथिलानण्डले दरभङ्गानगरे महाराजाधिराजेन श्रीश्रमता कामेश्वरसिंहप्रहादुरेण दानरूपेण प्रदत्ते बृहद्भूभागे :एकपञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतितमे श्रास्ताब्दीयनवम्बरमासस्यैकविंशतितमे दिवसे भारतवर्षाधिष्ठात्रा श्रीमद्दुराजेन्द्रप्रसादमहोदयेन मिथिलासंस्कृतविद्यापीठोऽयं संस्थापितः ।

आवासिकेऽस्मिन् विद्यापीठे संस्कृतविद्याया विभिन्नशास्त्रानु गम्भीरगवेषणात्मकाध्ययनं तदनुसारेणैव स्वल्पसंस्त्यकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः स्नातकोत्तरशिक्षाप्रदानञ्च लक्ष्यम् । सन्मेलनन्यानमेतद्भारतीयप्राचीनशिक्षापद्धतिषुपां पण्डितानामाधुनिकगवेषणापराणां विदुषाञ्च । सन्मान्यते चात्र परस्परपूरकत्वं सारस्वतधर्मद्वयस्य । अनेन प्रकारेण विद्यापीठेऽत्र प्राचीनविद्याध्ययनपद्धतिः अर्वाचीनविद्याक्षेत्रेषु प्रतिष्ठिता भविष्यति ।

आधुनिकवैज्ञानिकपद्धतनुक्रमेण प्राचीनशास्त्रन्यानधिसृत्य प्रोद्यतमानुसन्धानं हि मुह्यं कर्तव्यत्वेन परिगृहीतमत्र । अध्यापका गवेषकाश्च विभिन्नविषयेषु गवेषणार्था संलन्ताः सन्ति । पीठस्य स्वतन्त्रतया स्वल्पदीर्घकालसाध्या च गवेषणासरणिस्तदनुपुस्तकप्रकाशनञ्चैत्युभयं प्रयत्नितम् । मिथिलाप्रान्ते तथाऽन्यत्र च यानि रत्न प्रतानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि समुपलभ्यन्ते तेषां संग्रहोऽपि विद्यापीठस्थान्यतम उद्देश्यः । एतेष्वेव ग्रन्थरत्नेषु भारतीयकलाविज्ञानपरम्परा निहितास्ति । यत्र पुनस्तादृशः संग्रहो न शक्यकरणीयन्तत्र केवलं विरोधविवरणसंग्रहोऽपि सन्पादनीय एव ।

अत्र विद्यापीठे न केवलं वैयक्तिकी गवेषणा प्रचरति अपि तु शिक्षकाः विद्यार्थिनश्च परस्परं मिलित्वा सामूहिकरूपेण गवेषणाकार्यं परिचालनापरिपदो निर्देशानुसारेण भवितुर्वन्ति ।

काले काले निर्दिष्टकालसाध्या ये विषयाः स्वीकर्तव्यान्तेषु क्रियन्तोऽद्यस्तादृङ्मित्यन्ते-

(१) वैज्ञानिकरीत्या पुराणानामुपनिषदां च सन्पादनम् ।

(२) प्राचीनहस्तलिखितानां ग्रन्थानां तथ्यपूर्णग्रन्थानां संग्रहः परीक्षणं विवरणनिर्माणं च ।

(३) बहुमूल्यानां संस्कृतग्रन्थानां प्राचीनानामाधुनिकानां च सन्पादनम् ।

(४) गवेषणनिबन्धानां विषयानुसारेण सामोक्तिसूचीनिर्माणं तथा काले काले उत्तरिपूर्तिविधानं च ।

(५) मूलग्रन्थानां परीक्षणं विधाय सर्वशास्त्रान्वितस्य संस्कृतसाहित्यस्य पूर्णाङ्गतिहासनिर्माणम् ।

(६) संस्कृतग्रन्थानां तत्कर्तृणां च कालक्रमनिर्धारणम् ।

(७) भारतीयविद्यानिबन्धानां वार्षिकविवरणग्रन्थप्रणयनम् ।

इत्येवं व्यवस्थिते मिथिलासंस्कृतविद्यापीठस्थेन विशिष्टविदुषा श्रीदीनबन्धुशर्मणा गवेषणापूर्वकं निर्मितोऽयं लिङ्गवचनविचारनाम्ना प्रसिद्धो ग्रन्थो विपश्चितां पुरतः संस्थाप्यते । सुविदितमस्ति संस्कृतज्ञानं यदनादिकालतो व्यापकरूपेण प्रचलितेऽयं संस्कृतभाषा अद्यापि तथैवोल्लसन्ती शिष्टपरिगृहीतैः नवीनैः शब्दैः प्रतिदिनं स्वकोपं पूरयन्ती दृश्यते यथा वैदिकसमये । शिष्टपरिगृहीतत्वमेवैतस्य बीजम् । बहुदेशव्यापित्वात् प्रतिदिनं वृद्धिगतत्वाच्चास्यां भाषायां तत्प्रान्तीयप्रयोगवैचित्र्यात् शब्दानां लिङ्गे वचने च महान् भेदो दृश्यते । बहुषु स्थलेषु सन्देहोऽपि भवत्येव । प्राचीनानामर्वाचीनानामपि विदुषां लिङ्गवचनविषये महान् विवादो दृश्यते । अत एवास्माकं विशिष्टविदुषा महावैयाकरणेन श्रीदीनबन्धुशर्मणा शास्त्रकर्तानुभवादिसम्मिलितोऽयं ग्रन्थो निर्मितः । सोऽयमद्य प्रकाश्यते । ग्रन्थस्योपादेयताविषये स्वयं वक्तुं सर्वथाऽसमर्थोऽयं जनः । विशिष्टाः विद्वांसः एवात्र प्रमाणम् । आशास्महे यदनेन विवेचनेन सर्वेषां संस्कृतभाषारसिकानां महान् लाभो भविष्यतीति ।

धैराखण्ड्यौकादशी

१३६१ फसली

श्रीउमेशमिश्रः

प्रधानसम्पादकः

प्राकथनम्

इह ग्यु संस्कृतवाक्येषु लिङ्गसंख्याविषये वैचित्र्यसद्भावादनेकनिधा उपपद्यन्ते सन्देहाः । तत्र लिङ्गविषये तावन् नपुंसकव्यक्तौ 'अयं ब्राह्मणः' इति वाक्यं प्रयोक्तव्यम्, 'इयं ब्राह्मणीति' वा । सन्देहोऽस्तु यथा पुंसि न लौकिकं स्त्रीत्व, स्त्रिणां च न लौकिकं पुंस्त्वं तथा न स्त्री न पुमान् इति विग्रहानुसारेण नपुंसके लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोर्द्वयोरप्यभावः । ब्राह्मणादिशब्दाश्च लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरेव बोधका न तु लौकिकनपुंसकत्वस्य ।

एवं व्याकरणे पुंसीत्याद्युपादाय कार्याणि विधीयन्ते । तत्र पुन्त्वादिषु यदि लौकिकं गृह्यते तदा षटानित्वादी नत्यादिकं न स्यात् । यदि वा चेतनाचेतनमाधारणं शास्त्रीयमेव पुंस्त्वादि गृह्यते तर्हि ब्राह्मणीत्यतः पुंस्त्वस्यापि बोधः स्यात् । तस्मात् व्याकरणेऽपि निमित्तभूतं पुंस्त्वादि लौकिकं वा शास्त्रीयं वा प्राश्नमित्यपरः सन्देहः ।

तथा 'स्त्रीत्वामिकं घननि'ति वाक्यं साधु 'स्त्री स्वामिनी'रिति वा उभयं धेत्यपि संशयः । एवमन्येऽपि । तथा संख्याविषयेऽपि । 'इयं रामस्य दारा' इति वाक्यं शुद्धं किं वा इमे 'रामस्य दारा' इति ।

तथा 'नारीणां स्तना'विति वाक्यं सम्यक् 'किं वा नारीणां स्तना' इति आहोस्विदुभयम् ।

एवं गावो घनम्, गावो घनानीति वाक्यद्वयमध्ये प्रथमं वाक्यं भवितुमर्हति द्वितीयमेव वा किं बोधयमपि ।

एवमादयो बहवोऽन्येऽपि सन्देहा जायन्ते । सन्दिहानाञ्च संस्कृतभाष्या यथा यद्वापितुं तेर्गोश्च विधातुं न प्रभवन्ति ।

अपि च लिङ्गादिविषये विशेषरूपेण बहवो विषया ज्ञानुमित्यन्ते । यथा लौकिकानां शास्त्रीयानाञ्च पुंस्त्वादीनां कानि तन्नानि, कथं च लौकिकपुंस्त्वादी लिङ्गपदवाच्यता, पुंसिद्वादिशब्दानां च के अर्थाः, एकस्यां व्यक्ती दारा इत्यादि बहुवचनानां कथं माधुवमित्येवमादयः ।

न च लिङ्गसंख्ययोर्विषये तत्तन्सन्देहिनिराकरणपरः प्रतिपत्तिनततत्तदर्थप्रतिपादनपरश्च तन्मात्रविषयकः कोऽपि ग्रन्थः केनापि प्रणीतः प्रणीतो वा नेशानीनुपनभ्यते । यमवलोक्ष्यानामसौ न सन्देहा निराक्रियेरन् बोध्यत्वविषयाश्च बुध्येरन् । इत्यात्मन्य 'लिङ्ग-

वचनविचार'नामा नाम्नेव विषयद्योतकः स्वल्पकलेवरो ग्रन्थो विरचितः । आशा-
स्यते चैनमभिसमीक्ष्य विचक्षणाः प्रसन्नतामासादयिष्यन्ति , अन्तेवसन्तश्चोपकृता
भविष्यन्तीति ।

एष हि ग्रन्थः पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यभाष्यप्रदीपप्रदीपोद्योतसिद्धान्तकौमुदी-
शब्देन्दुशेखरभूषणदर्पणशास्त्रार्थरत्नावलीव्युत्पत्तिवादगूढार्थतत्त्वालोकपदवाक्यरत्नादि-
ग्रन्थानां लिङ्गसंख्यानिरूपणपरान् भागान् समवलोक्य स्वयं भूयो यथामति विचार्य च
तथा सरलप्रणाल्या सम्पादितो यथा लिङ्गवचनविषये सन्देहानपाकरिष्यति ज्ञातव्य-
विषयोश्च ज्ञापयिष्यति ।

अत्र च लिङ्गनिरूपणभागेऽपि वचनविचारो वचननिरूपणभागेऽपि लिङ्गविचारः
प्रसङ्गात् कृत इति लिङ्गविचारो वचनविचारश्चेति ग्रन्थद्वयमिति न वक्तुमुचितमपि त्वेक
एव ग्रन्थः ।

एतस्मिंश्च बहवः सिद्धान्ताः संक्षिप्य कारिकयोपनिबद्धाः । कतिपये च कारिकानुक्ता
अपि निवेदिताः ।

सोऽयं कारिकासूचीविषयसूचीभ्यां युक्तो मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्ष(डाइरेक्टर)
महामहोपाध्यायडाक्टरश्रीमदुमेशमिश्रमहोदयानां प्रयत्नेन बिहाराधीश्वरेण परमकृप-
याङ्गीकृत्य मुद्रापितः । उक्तपीठाध्यक्षमहोदयैः संशोधितः प्रकाशितश्चेति ।

मिथिलासंस्कृतविद्यापीठः

दरभङ्गा

रुवत् २०११

श्रीदीनबन्धुः

विषयसूची

	पृष्ठ
विचारणीयलिङ्गनदार्थरूपनम्	१
लौकिकपुंस्वादिषु लिङ्गव्यतिरेकनम्	१
लौकिकपुंस्वादिलक्षणम्	२
लौकिकपुंस्वनक्षणम् (खीनपुंसकभ्यावृत्तम्)	२
लौकिकखीनक्षणम् (पुंसपुंसकभ्यावृत्तम्)	३
लौकिकनपुंसकत्वक्षणम् (पुंस्त्रीन्यावृत्तम्)	३
लौकिकपुंस्वस्त्रीत्वयोर्लक्षणम् (भपुंसकसाधारणम्)	३
शास्त्रीयपुंस्वादिलक्षणानि	४
व्याकरणशास्त्रे शास्त्रीयमेव लिङ्गं निर्मितम्	४
शास्त्रीयपुंस्वादिषु प्रमात्यरूपनम्	४
शास्त्रीयपुंस्वादिलक्षणे मतभेदाः	४
शास्त्रीयपुंस्वादानां सिद्धान्तलक्षणम्	५
सिद्धान्तलक्षणे विवेचना	५
धामादिपदार्थे धारोचितमेव पुंस्वादि	७
पुमादिराज्दप्युत्पत्तिः	७
पुमादिराज्दयोगविचारः	८
पुंलङ्गादेर्विग्रहः	८
पुलिङ्गादिविग्रहविचारप्रपञ्चः	८
पुमादीनां शास्त्रीयं लौकिकञ्च पुंस्वादि वाच्यम्	१०
लिङ्गज्ञानोपायः	११
लिङ्गस्य प्रसिद्धासम्प्रसिद्धत्वज्ञानोपायः	११
प्रसिद्धत्वेन लिङ्गेषु शब्दाः प्रयोक्तव्याः	११
धमरकोपरौनी	१२
शास्त्रीयमनि लिङ्गमर्थनिष्ठमेव	१४
शास्त्रीयलिङ्गस्य शब्दनिष्ठत्वप्रदर्शनम्	१५
महापादानां पुणरुच्चायालौकिकोभयलिङ्गबोधकता	१५
अनादिराज्दानां शास्त्रीयमात्रलिङ्गवाचिता	१६
मात्रपयादिराज्दान् पुणरादिवाधानामपि हेतुः	१६
अलिङ्गमलिङ्गराज्दविभागः	१७

स्वतन्त्रलिङ्गविशेषनिर्णयो परिचयः	१७
ना तत्र चका अपि वचन त्रिनिङ्गा	१८
लौकिकलिङ्गबोधकशब्द विभागः	१८
सलिङ्गप्रभेदानामुदाहरणानि	१८
अप्यप्रत्ययानां लिङ्गविचारः	१९
केवचप्रार्थवाचकशब्द विभागः	२०
लौकिकलिङ्गवाचकशब्द विभागः	२०
लौकिकलिङ्गवाचिनः प्रायेण तत्सजातीयशास्त्रीयलिङ्गबोधका	२१
विशेषनिष्पन्ना शास्त्रीयलिङ्गत्रयवाचिता	२१
विशेषनिष्पन्नानां लौकिकलिङ्गावाचित्वरक्षोपपादनम्	२१
विशेषनिष्पन्ना लौकिकलिङ्गावाचित्वरक्षसमर्पणम्	२२
लिङ्गरूपयोः क्वचिद्विवक्षाप	२३
लिङ्गविवक्षाविवक्षयोः प्रदस्था	२५
निश्चर्यालिङ्ग तु न लिङ्गाविवक्षा	२५
लिङ्गाविवक्षायाः तस्यापत्यमित्यन्मादेशोपपादनम्	२६
ब्राह्मणादिशब्दानां शास्त्रीयलिङ्गावाचकत्वमतखण्डनम्	२७
ब्राह्मणादिशब्दानां त्रैविध्यम्	२६
शास्त्रीयलिङ्गानां शब्दवाच्यत्वे युक्त्यः	२६
त्रिलिङ्गशब्दानां विभागः प्रयोगव्यवस्था च	३०
विशेषनिष्पन्ना प्रयोगवैचिध्यम्	३०
प्रयोगवैचिन्ने प्रमाणम्	३४
या विराध्यपु इत्यन्ते इत्यस्य व्याख्या	३५
सामान्ये नपुंसकम्	३६
अनुकरणलिङ्गविचारः	३७
तच्छब्दलिङ्गवचनविचारः	३८
शक्यशब्दे लिङ्गवचनविचारः	३९
वचनशब्दार्थः	४०
विभक्तयः एकत्वद्विवचनानां वैधिका	४१
बहुत्वादायेव बहुवचनादि	४०
एकत्वबोधेऽपि क्वचिदेकवचनम्	४२
सामान्यवैक्यवचनसाधनम्	४२
इत्योरित्यकग्रहणस्य भाष्योक्तप्रत्याख्यानप्रकारः	४२

एकप्रत्ययवाचकवचनानुसृत्य समाधानम्	..	४२
अथ घटशब्दोपसर्गप्रयोगोपपादनम्	..	४३
श्रौतसर्गिकमेकवचन मन्वैव गमके इति नातोऽमृतम्	---	४३
श्रौतसर्गिकमेकवचन भावविक्रमिनि दीहितादिमतम्	..	४४
मैयितीं द्वारा इत्यादिबहुवचनोपपादनम्	..	४५
नैयायिकमते मैयितीं द्वारा इत्यादी बहुवचनोपपादनम्	..	४६
नैयायिकमते समानवचनतादियमविचारः	---	४७
मीमांसकस्यादिदृश्येभ्यो तादृशानियमो नावरपकः	..	४८
समानवचनचतियमः (तादृिकमते)	..	४८
लक्ष्माकारसमानवचनचक्रपनम्	---	४९
नियमन्तरकथनम् (समानवचनताविषये)	..	५१
गर्भो धनमन्वैकवचनोपपत्तिः	..	५१
“पा विरेष्येयु हरयन्ते” इत्यस्यावशटं व्याख्यानम्	..	५२
रामस्य मुन्दरा द्वारा इत्यादी मुन्दरादिपदान् बहुवचनोपपत्तिः	..	५३
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति विभक्तवचनोपपत्तिः	..	५४
तिङन्तोऽपि समानवचनता	..	५५
शब्दिकमते तादृिके नियमान्तरम्	..	५५
नालं घट इति प्रयोगान्वावे हेतु	---	५५
विरोध्यविरोधसम्बन्धनमः	..	५६
इदं घट इत्यादिप्रयोगाः कुतो न	---	५७
नारीणां शननाविष्यद्दी द्विवचनोपपत्तिः	---	५८
नियमबहुवचनान्नादिना लक्षणाणि	---	५९
विभाष्यादिसम्बन्धविचारः	---	६०
नग्रेणामृतम् (संख्यावाचकविषये)	---	६५
एकादशोऽप्यादिद्वन्द्वानुगतयोः शिबकुमारशास्त्रकृतः परिहार	---	६६
संख्यावाचकविषये विदुना भवत्संश्लेषः	..	६७
कचिदादौ बहुवचनम्	---	६७
वर्षेभ्य इत्यद्वैतसत्तेः	---	६८
अनुराजे क्षिप्रवचन वचन	---	६८
प्रकृतिविहृतिभावे वचनस्यवस्था	---	७०
द्वन्द्वकृत्स्नतत्त्ववचनम् (प्रकृतिविहृतिभावस्यञ्जे)	---	७१
मतन्तरस्यवचनम्	---	७४

लिङ्गनिमित्तककायस्य संग्रहो विचारश्च	७५
अतोमिति सूत्राथः	७५
तार्किकोक्त्यमानलिङ्गत्वस्तरदनम्	७५
पुवद्भावविचारः	७६
नित्यबहुवचनान्तरशब्दसंग्रहः	७७

श्रीः

लिङ्गवचनविचारः.

अत्रानखान्पटलविपाटनपटं गुल्मं ।

नत्वा शिवकुमाराख्यं निरयातं जगतीतले ॥१॥

अन्नेवामिगणस्वान्ते विज्ञातोदयमम्पदे ।

अस्स्यहं लिङ्गवचनविचारं कर्तुमुद्यतः ॥२॥

लिङ्गशाब्दान्तेकार्यत्वात् किं सायलिङ्ग विचारविषय इत्यपेक्षायामुच्यते—

विचरणीयलिङ्गपदार्थकथनम्

पुंस्त्वादिभूषं यद्विङ्गं शब्दवाच्यतयाऽऽश्रितम् ।

अयं ब्राह्मण इत्यादौ स्त्रिया व्यावृत्तिहेतवे ॥३॥

यच्च व्याख्याचार्यैः शब्दशास्त्रप्रवृत्तये ।

लिङ्गमङ्गीकृतं मित्रमुभयं तद्विचारये ॥४॥

विचारणीयलिङ्गञ्च पुंस्त्वादिरूपं लौकिकं शास्त्रियं च । तत्र लौकिकलिङ्गं चेतन-
मात्रमाचक्रब्राह्मणकुमारादिवाच्यम् । अत एवायं ब्राह्मणोऽयं कुमार इत्यादौ स्त्रिया व्या-
वृत्तिः ।

शास्त्रियन्तु लिङ्गं ततो विलक्षणमेव, व्याख्येयशाब्दे 'तस्मान्छसौ न पुंसि'
इत्यादौ निमित्ततयाऽऽश्रितमाणम् । नहि तत्र लौकिक लिङ्ग निमित्तमास्थानु शक्यम्,
घटानिवादी नन्वयमात्राप्तौ । एतदुभयविधमपि लिङ्गमत्र विचार्यते ॥३-४॥

लौकिकपुंस्त्वादिषु लिङ्गवचनवचनम्

'घटशब्दो पुंसिङ्गः', 'अथ लिङ्गानुगामितम्', 'मन्पूर्वमुच्यते परंपरानलिङ्गानु-
गामितम्' इत्यादिप्रमाणानु शास्त्रं पुंस्त्वादिषु लिङ्गवचनवचनवचनयदिते स्मिन्तु
लौकिकपुंस्त्वादिषु कथं लिङ्गशाब्दान्तेन च ? तत्रोच्यते—

भावन्त्वान् न्युद्धादीं नाव्यातिः, आदिपदेन वयमोऽपि प्रदधान् । अत एव शिरा-
वपि नाव्यातिः । योन्यतानिवेशञ्च ब्रह्मचारिणि न सा ।

लौकिकस्त्रीत्वन्तु इयं स्त्रीतिव्यवहारप्रवर्तकं 'ब्राह्मणीमानयेत्यादीं पुनरुप्यव-
च्छेदकम् । तत्र योनिमत्त्वम् । पुंलक्षण इवात्रापि दोषमारणाय रोगाद्यभ्युक्तमिभुन-
कर्मोपयोगयोन्यत्वानावरहितयोनिमत्त्वं स्त्रीत्वमिति निर्वक्तव्यम् । लक्षणसमन्वयः
पूर्वोक्तरीत्योदनीवः । तथा चोक्तम्—

“स्तनकेसवती स्त्री स्याद्भोगशः पुत्र्यः स्मृतः ॥”

अत्र केशो योनिः, लोम शिरसः । मनेति तूपलक्षणम् । तेनाज्ञातस्तन्यां
नाव्यातिः । वन्तुतन्तु स्त्रीलक्षणे 'स्तने'ति नैव वाच्यम् ।

लौकिकनपुंसकत्वं तु निरुक्तपुंस्यस्त्रीत्वोभयगुण्यत्वे सति स्त्रीपुंससाधारणाव-
वशान्तिम्, 'न स्त्रीपुनानि'ति योगार्थानुमात्रित्वात् । घटादावतिव्याप्तिमारणाय
विशेष्यदलम्—इत्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः—मेदूस्त्वं लौकिकपुंसत्वम् । लौकिकस्त्रीत्वं तु योनिमत्त्वम् । न च
मूढमेदूभगान्यतरवन्नपुंसक्यक्त्वाविव्याप्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । लौकिकनपुंसक-
त्वं तु रोगव्यप्रभुत्वप्रयोज्यमिभुनकर्मयोन्यत्वानावरयुतमेदूभगान्यतरवत्त्वे सति
पुंस्यस्त्रीत्वान्यतरप्रभुत्वमिभुनकर्मयोन्यत्वानावरयुतमेदूभगान्यतरवत्त्वे सति
पुंस्यस्त्रीत्वान्यतरप्रभुत्वमिभुनकर्मयोन्यत्वानावरयुतमेदूभगान्यतरवत्त्वे सति
पुंस्यस्त्रीत्वान्यतरप्रभुत्वमिभुनकर्मयोन्यत्वानावरयुतमेदूभगान्यतरवत्त्वे सति

यत्र चैतद्ब्रह्मलक्षणं नपुंसकत्वं तत्र लौकिकपुंसत्वस्त्रीत्वयोरैकतरं नियतम् ।
अर्थात् लोकप्रामेद्वनपुंसकत्वं लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वान्यतरसन्नानाधिकरणमेव तिष्ठतीति ।
अत एव मेदूवति नपुंसकजने 'अनुना नपुंसकब्राह्मणेन कृतमिति प्रयोग उपपद्यते ।
उपपद्यते च योनिमति नपुंसकजने 'अनया नपुंसकब्राह्मण्या कृतमिति प्रयोगः ।
लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वान्यां लौकिकनपुंसकत्वस्य वैयधिकरण्याभ्युपगमे तु नोपपद्यते ।
तथा हि चेन्नमात्रवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तकानां ब्राह्मणपुनारादीनां शास्त्रीयपुंस्यस्त्रीत्व-
राकत्वं, न नपुंसक्यत्त्वम् । अत एव नपुंसकव्यक्तिगतप्रेषापि 'एतानि ब्राह्मणानी'ति
नैव भवति प्रयोगः, शास्त्रीयपुंस्यादिकस्य केवलान्वयि । एवं स्थितौ यदि नपुंसकव्यक्ती
लौकिकपुंस्यस्त्रीत्वे न स्त्रीत्वमेव तदा ब्राह्मणीमानयेत्यादीं पुनरुप्यवशावाच्य स्वीकरणी-
यस्य 'चेतनमात्रनिष्ठप्रवृत्तिनिमित्तकान् ब्राह्मणादिपदान् प्रतीयमानशास्त्रीयपुंस्यादि-
मानानाधिकरण्येन स्तनजातत्वनीकिकलिङ्गनपि प्रतीयत एव'ति निरनन्व मद्भाषतिः ।
'अनुना स्तौवब्राह्मणेनेत्यादीं शास्त्रीयपुंस्यत्वमानानाधिकरण्येन नपुंसकव्यक्तिव्यावृत्त-

लौकिकपुंस्त्वस्य भानासम्भवात्, 'अनया स्त्रीवब्राह्मण्ये'त्यादौ शास्त्रीयस्त्रीत्वसामानाधिकरण्येन नपुंसकजनव्यावृत्तलौकिकस्त्रीत्वस्य भानासंभवाच्च । उक्तनियमस्य भङ्गाभ्युपगमे च उक्तस्य ब्राह्मण्यादिशब्दात् पुरुषबोधप्रसङ्गरूपदोषस्यापत्तेः, नपुंसकस्त्रीबोधतात्पर्येणापि 'अमुना नपुंसकब्राह्मणेने'तिप्रयोगापत्तेश्च, नपुंसकपुरुषबोधतात्पर्येणापि 'अनया ब्राह्मण्या कृतमि'ति प्रयोगापत्तेश्च । मम तु लौकिकं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं वा लौकिकनपुंसकत्ववत्यपि जने वर्तते एवेति नोक्तदोषावकाशः । 'अमुना ब्राह्मणेन' 'स्त्रीवब्राह्मणेन वे'त्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टलौकिकपुंस्त्वस्य भानान्न ब्राह्मण्या बोधापत्तिः, न वा 'अनया ब्राह्मण्ये'त्यादितः पुरुषबोधापत्तिः । शास्त्रीयलौकिकलिङ्गयोः साजात्यं च लिङ्गविशेषबोधकसमानशब्दवाच्यत्वेन बोध्यम् ॥६॥

शास्त्रीयपुंस्त्वादिलिङ्गलक्षणानि

साङ्ख्यप्रसिद्धसत्त्वादेर्लिङ्गं परिणतिर्मतम् ।

शास्त्रतो ज्ञायते यस्मात् ततः शास्त्रीयमुच्यते ॥७॥

तत्रोपचयभागो यस्तत्पुंस्त्वमभिधीयते ।

स्त्रीत्वं त्वपचयो भागः साम्यं स्त्रीत्वमुच्यते ।

केवलं शास्त्रकार्यार्थमाश्रितं शाब्दिकैर्बुधैः ॥८॥

अथ 'ब्राह्मणोऽयम्', 'ब्राह्मणायम्' इत्यादौ शब्दशक्त्या प्रतीयमानमपि लौकिकलिङ्गं 'तस्मान्ङसो न. पुंसि', 'स्त्रियाम्', 'स्वमोर्नपुंसकान्', इत्यादि व्याकरणशास्त्रेषु न निमित्तम्, 'घटान्' 'खट्वा' 'मधु' इत्यादौ नादेश-टाप्प्रत्ययलुगाद्यभावप्रसङ्गात् । किन्तु तेभ्यो लौकिकलिङ्गेभ्यो विलक्षणं किमप्यन्यदेव । तदुक्तं मरूपसूत्रे भाष्ये—“न वैयाकरणै शक्यं लौकिकं लिङ्गमाश्रयितुम् । अवश्यं कश्चित् स्वतन्त्रान्त आग्नेय । कोसौ स्वतन्त्रः ? संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमि”ति ।

अभ्यायमर्थ — संस्त्यान सत्त्वादिगुणानामुपचयरूपः परिणामः, प्रसवः अपचयपरिणाम । तद्द्वयात्मकं लिङ्गं वैयाकरणैः शास्त्रेषु निमित्तमाश्रयणीयमिति ।

तत्रोपचयं पुंस्त्वलिङ्गम् अपचयः स्त्रीत्वलिङ्गमिति विवेकः । नदेवं शास्त्रीय-पुंस्त्वस्त्रीत्वे निरूपिते ।

अथ शास्त्रीयं नपुंसकत्व किम् ? तत्र केचित्—सत्त्वरजस्तमोगुणानां त्रयाणामुपचयशापचयमिति क्रमशः पुंस्त्व-स्त्रीत्व-नपुंसकत्वान्तराहुः । अन्ये तु—मत्स्यदि

गुणानां मध्ये कस्यचिद्गुणस्योपचयः पुस्त्वम्, अत्रचयः श्रोत्रं, साम्ब नपुमकत्वम्, न तु गुणत्रयस्य । तस्मान्मे प्रलयस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति वदन्ति । परेतु—साम्बं न नपुंसकत्वमपि तु स्थिति । अत एव यत्र त्रयणामपि गुणानां यैषम्यं सत्रापि नपुंसकत्वमुपपद्यते इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु सत्त्वरजस्तमोगुणानां मध्ये कस्यचिद्गुणस्योपचयस्य पुस्त्वमपचयस्य श्रोत्रमिति सग्यमेव । नपुंसकता तु तत्र कस्यचिद्गुणस्य साम्बावस्था अर्थात् उपचयापचयराहित्येन समपरिणामः । तथा चोक्तं सरूपसूत्रभाष्यप्रदीपे कैयटेन—

‘गुणानां सत्त्वरजस्तमपरिणामरूपानां शब्दादीनां वृद्धिद्वात्ममध्यमावस्था शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते’ इति ।

अत्रायं भावः—मान्यसिद्धान्तानुसारेण नवैः पदार्थाः प्रतिक्षणपरिणामि-
गुणत्रयसघातरूपा ऋते पुष्पन् । तत्र कस्यचिद्गुणरूप परिणाम, कस्यचिन् हान-
रूप, कस्यचित्तु वृद्धिद्वात्मराहित्येन समपरिणामो दीपवन्नियतः । एतादृशगुण
परिणामा एव तत्तद्भेदमात्रवेद्यां सूक्ष्मत्वात्प्रमाशान्तरेण दुरधिगमा लिङ्गत्वेन
स्वीक्रियन्ते वैयाकरणैः । तेन ‘रामस्य दारा मैथिली कुलरत्नमिति एकस्मिन् मैथिली-
पदार्थे युगपत् पुस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वानां त्रयाणामपि लिङ्गानां भानम् । सौमिक-
लिङ्गपरिग्रहे तु तादृशपुस्त्वादीनामेकत्र समावेशात्तन्भवान् तन्नुपपत्तिः । तदादिषु च
कस्यापि तादृशल्लिङ्गस्यामङ्गात्वेन तदा तदमित्यादौ तत्पुस्तत्वात्त्रयोपचयमराक्यमेव
म्यादिति ।

अत्रायं निष्कर्षः—सत्त्वादिगुणपरिणामां शब्दादीनां लिङ्गम् । तद्विशेषो वृद्धि-
परिणामः पुस्त्वम् । हानपरिणामः श्त्रत्वम् । समतया परिणामो नपुमकत्वम् ।
गुणपरिणामसामान्यधर्मो लिङ्गत्वम् । तद्व्याख्यानि तु पुस्त्वन्व्यादीनीनि ।

ननु यदा सत्त्वादिगुणानां त्रयाणामप्युपचयपरिणाम एव, न कस्याप्युपचय-
परिणामो न वा समपरिणामस्तदा अपचयस्वरूपत्वाभावान् मान्यपरिणामरूपनपुंस-
कत्वात्परिहास्य तत्र तदा इयं व्यक्तिरिति इदं यतिरिति च व्यग्रहारगतनुपपत्तिरिति चेत्-
न । न ह्येकदा त्रयोऽपि गुणा उपचोयन्तेऽपचोयन्ते वा, किन्तु त्रैको गुण उपचोयते
तदाऽप्यत्र कश्चिद्गुणोऽपचयः यथेयः । तृतीयस्तु कश्चिन् मन एवावतिष्ठते
इति निश्चयः ।

इत्यनेन गुणपरिणामिनान्वयेन कथमप्रधारणायमिति च—पदार्थनस्त्वविदा
मुनेर्महाभाष्यकारस्य पञ्चनेत्रचनार्थिते गृह्यात् । उक्तं हि तेन मरुत्सूत्रे— तथामय

सर्वत्र” इति । उपचयापचयोभयं सर्वत्र पदार्थे वर्तते इति तदर्थः । यदि तु कदाचित् कुत्रचिद्वस्तुनि सकलगुणानामुपचय एवापचय एव वा स्यात् तदा उभयं सर्वत्रेति कथननसंगतं भवेत् ।

नन्वेतावतापि गुणोपचयापचयोरेव सार्वत्रिकत्वं प्रमाणीकृतं भवति न पुनः साम्येन गुणपरिणतिरूपनपुंसकत्वस्य । तथा च कदाचित् साम्येन परिणतिविरह-दशायां तत्र ‘इदं वस्तु’ इतिव्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्—अत्रोच्यते—समपरिणामोऽपि सार्वत्रिक इत्यपि भाष्यकारोक्त्यैव गम्यते । उक्तं हि तत्रैव भाष्ये—

“यद्युभयं सर्वत्र, कथं लिङ्गव्यवस्था ? विवक्षातः । उपचयविवक्षायां पुमान् । अपचयविवक्षायां स्त्री । उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्” इति ।

अस्यायमभिसन्धिः—वक्त्रा विवक्षितोऽर्थस्तद्वोधकशब्देन प्रत्याप्यते । तत्तदर्थबोधकता तु शब्दानां नियता । अतो यदाऽर्थे उपचयार्शो विवक्षितस्तदा तद्वोध-कपदार्थादिशब्देन स एव बोध्यते । यदा चापचय एव विवक्षितस्तदा तद्वोधकव्यक्त्या-दिशब्देन स एव प्रत्याप्यते । यदा पुनरेतदुभयं न विवक्ष्यते अपि तु साम्येन परिणाम एव विवक्षितो भवति तदा तद्वोधकवस्त्वादिशब्देन तदेव (नपुंसकत्वमेव) बोध्यते । एवञ्च सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वेऽपि तद्व्यवस्थेति ।

यद्यपि साम्यविवक्षायां नपुंसकमिति स्पष्टं नोक्तं भाष्ये तथापि “गुणानां वृद्धिहासमध्यमावस्था लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते” इति कैयटव्याख्यानुसारेण तत्रैव भाष्य-तात्पर्यं लभ्यते । किञ्च यज्जातीयं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च नपुंसकत्वेनापि तज्जातीयेनैव भाव्यम् । तथा च पुंस्त्वस्त्रीत्वे यदि गुणपरिणतिरूपे तर्हि नपुंसकत्वस्यापि गुणपरि-णामरूपतैवोचिता । गुणपरिणामाश्चोपचयापचयसाम्यरूपा एवेति युक्तं नपुंसकत्वस्य गुणसाम्यावस्थारूपत्वम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—सांख्यदर्शने प्रकृतिः पुरुषश्च द्वावेव पदार्था । तत्र सत्त्वरजस्त-मोगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः । सा च प्रतिक्षणपरिणामिनी । तत एव पुरुषभिन्नं सर्वमेव विश्वमुत्पद्यते । अतः कार्यकारणयोरभेदोपगमेन समस्तं जगत् त्रिगुणात्मकम् पुरुषस्त्वपरिणामी चेतनश्चेति सिद्धान्तः ।

वैयाकरणाश्च व्याकरणप्रक्रियानिर्वाहाय सांख्यमतमनु त्य तन्मते स्थितानेषु गुणपरिणामान् लिङ्गपदेन, तद्विशेषांश्च वृद्धिहाससाम्यपरिणामान् ध्रुवशः पुंस्त्वस्त्रीत्व-नपुंसकत्वशब्दैः तद्गतजातिविशेषांश्च पुंस्त्वत्वादिशब्दैः परिभाषन्ते स्म ।

न्यायादिदशानप्रथतकाचार्यास्तु व्याकरणतो वा स्वयमेव वा परिशुद्धा देव-
वागोभवगतवन्तो व्यवहृरिति प्रयोजनविरहेण लिङ्गनिरूपणैयूदासीना एव ।
एतेन न्यायादिनप पदार्थानां सत्त्वादिगुणात्मकत्वानङ्गोकारेण तन्मते किन्नाम
शास्त्रीयलिङ्गमिति शङ्का समाहिता ।

घान्नादिपदार्थे आरोपितमेव पुंस्त्वादि

नन्वेवमपि आत्मना साख्यसिद्धान्तानुसारेणापि सत्त्वादिगुणानात्मकत्वेन तत्रो-
क्तपुंस्त्वाद्यभावात् 'सर्मानात्मनो नित्यानवेहि । नित्यानन्दघना चिदेव परं ब्रह्म"
इत्यादौ पुंस्त्वादिनिमित्ता नत्वर्त्तप्रत्ययान्शुक्रः कथं प्रवर्त्तन्ताम् ? उच्यते—तत्र
पुंस्त्वाद्यारोपादेव तन्निमित्तमभिधयः प्रवर्त्तन्ते । यद्यारोपितमपि बहुत्वमाश्रिय
दारलाजादिषु नामलिङ्गानुशासनकोपपरोधितनित्यबहुत्वसख्यावाचकत्वेपु 'बहुषु बहु
वचनमिति शास्त्रप्रवृत्तिः तथा कोपादिवोधितनित्यलिङ्गकचिदादिशब्देष्वपि आरोपित-
लिङ्गमाश्रित्य शास्त्रप्रवृत्तेः स्वीकारात् ।

पुमादिशब्दव्युत्पत्तिः.

'पूजो हुम्मुन्' इत्यादिशब्दमूत्रेण पुनातीति विग्रहे 'पुम्' शब्दः सिद्धः, तस्य पुमान्
पुमासाप्रित्यादीनि निमित्तमन्तरूपाणि । तत्र पुनातीति विग्रहमात्रम्, न तु तदर्थानुगमः ।
अस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रोक्तलक्षणं लौकिकं शास्त्रीयं च पुंस्त्वम्, 'अन्यद्धि व्युत्पत्ति-
निमित्तमन्यन् प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तत्वात् ।

सरूपमूत्रे भाष्ये तु "लोके कर्त्तृसाधनः सूते इति पुमान्, सूतेः सप्" इत्युक्तम् ।
एतदनुसारेण सूधातोः कर्त्तरि हुम्मुनि घातोः सकारस्य परकारदेशे च 'पुम्' शब्दः
निद्वयतीति लभ्यते । तत्र सूते इत्यस्य 'योनिरूपे आधारे शुक्रं त्यजतीत्यर्थं"
इत्युद्घोते नागेशः । परन्त्वेवं साधनेऽपि पुम्शब्दस्य पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं
मन्तव्यं न तु शुक्रत्यागरकर्त्त्वम्, अत एव यानेपि पुमानयमिति व्यवहारः ।

श्रीशब्दस्तु संघातार्थकस्य स्थैधातोरधिकरणे द्रष्टि सिद्धः । स्यायतः संघाभवतः
शुक्ररजसो यस्या सा स्त्रीति विग्रहः । अन्यापि पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोध्यम् ।

नपुंसकराद्बहुव्युत्पत्तिस्तु न श्रीपुमानिति न भ्राडित्यादिमूत्रेण निपातनान्
श्रीपुंसस्य पुंसकादेशः प्रकृतिभावाग्नलोपाभावः । अन्यापि पूर्वोक्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं
बोध्यम् ॥५-८॥

पुमादिशब्दप्रयोगविचारः

क्वचिद्धर्मपराः क्वापि स्वार्थबोधकलक्षकाः ।

पुमादिशब्दा विज्ञेयाः क्वचिद्धर्मिसमर्पकाः ॥६॥

पुंलिङ्गादौ धर्मपराः परिज्ञेयाः पुमादयः ।

‘पुमान् पाप्मे’त्यादिवाक्ये स्वार्थबोधकलक्षकाः ॥१०॥

पुंस्त्रीनपुंसकशब्दाः पुंस्त्वादिधर्मविशिष्टशक्ताः । ते च क्वचित् धर्ममात्र-
बोधतात्पर्येण प्रयुज्यन्ते । यथा ‘घटशब्दः पुंलिङ्गः’, ‘गङ्गाशब्दः स्त्रीलिङ्गः’, ‘धनशब्दो
नपुंसकलिङ्ग’ इति । एषु लिङ्गपदार्थे सामानाधिकरण्येनान्वितार्थकत्वात् पुमादयः
शब्दा लक्षणया धर्ममात्रबोधकाः, पुंस्त्वं लिङ्गमर्थो यस्य स इत्यादिवोधात् ।

क्वचित् स्वार्थबोधकतात्पर्येण प्रयुज्यन्ते ; यथा ‘पुमान् पाप्मा’, ‘सुमनसः
स्त्रिय’ इति । अत्र हि पुमानित्यादयः पुमाद्यर्थबोधकपराः, पाप्मशब्दः पुंस्त्वविशिष्टार्थ-
बोधकः, सुमनशब्दः स्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधक इत्यादिवोधात्, शास्त्रीयमपि लिङ्गमर्थ-
निष्ठमेवेति वक्ष्यमाणतया यथाश्रुतार्थपरत्वायोगात् कोपस्थशब्दानां च शब्द-
परत्वात् ॥६-१०॥

यद्वा पङ्कादयस्तत्तत्पदार्थत्वेन बोधकाः ।

पुमानित्यादिशब्दानां श्रुतार्थपरता ततः ॥११॥

‘पुमानयं जनः’, ‘स्त्रीयं व्यक्ति’रित्यादिवाक्यभाः ।

धर्मिणं ब्रुवते स्वार्थं लक्षणाऽपेक्षणाद्विना ॥१२॥

यद्वा कोपे शब्दा अर्थपरा इति शेररकृतोक्तत्वात् पङ्कपदार्थाभिन्नः पाप्मपदार्थ
इति बोधः । तत्र पङ्कपदार्थे अस्त्रीत्वभेदेनान्वेति, पाप्मपदार्थे च पुमानिति । एवञ्च स्त्रीत्व-
विशिष्टभिन्नाभिन्नपङ्कपदार्थाभिन्नं पुंस्त्वविशिष्टाभिन्नपाप्मपदार्थ इति बंधात्
स्त्रीपुमादिपदं यथाश्रुतार्थपरमपि संभवति ।

एतच्च पुमादिशब्दस्य प्रथमान्तत्वे, सप्तम्यन्तत्वे तु “पुंसि ङीवे च काकोलाहल-
कृटहलाहला” इत्यादौ काकोलादयः शब्दपरा एव । तथा च काकोलादयः शब्दाः पुंसि
(पुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे) ङीवे ङीवत्वविशिष्टे च शक्ताः पर्याया इति बोधः ।

क्वचित् पुमादयः स्वार्थपरा एव । यथा अयं पुमान् इयं स्त्रीति अत्र च न
लक्षणाऽपेक्षितेति ॥११-१२॥

पुलिङ्गशब्दादेर्विग्रहः

अथ 'पुलिङ्गो घटराजः' इत्यत्र पुलिङ्ग इति बहुव्रीहेः को विग्रहः ? न तावत् पुमान् लिङ्ग यस्य स इति, पुत्रत्वादित्ये लिङ्गपदार्थे पुत्रत्वादिप्रार्थामेदस्य वाधि दत्वान् । नापि पुराणस्य धर्मपरत्वमङ्गीकृत्य पुमान् नाम पुण्य लिङ्गं यस्येति विग्रहः कर्तुं शक्यः, पठ्यर्थबहुव्रीहे स्वरामिभाराधागधेयभावादिकतिपयनियतमन्वन्धेनैव मन्वन्धिनोऽन्यपदार्थस्य बोधने सामर्थ्यात्, वाचकत्वसन्वन्धेन मन्वन्धिनमन्यपदार्थं बोधयितुमनामर्थान् । अत एव कृष्णस्त्वसशब्दो नीलोघट इति न प्रयोगः नीलो घटो यस्येति विग्रहकनीलोघटपदबहुव्रीहेर्नीलोघटार्थक इति बोधाचननान् ।

अत्राप्यप्रपञ्च—अनेकमन्येति बहुव्रीहिरितिपत्रेऽप्यनियतं स्वलौकिकविग्रहीभूतं ब्रह्माक्यं स्वघटकस्य य चेत् यस्मै यस्मान् यस्य यस्मिन्निति द्वितीयादिविभक्त्या स्वघट-
कैकप्रथमान्तपदार्थान्विग्रहपरपदार्थानुगोचिन् य सम्वन्ध प्रतिपदार्थानुमीष्टे
द्व्यत्रितोगिन् तन्मन्वन्धप्रत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहेर्भिर्भवतीति । तत्रापि पातान्तर इति
बहुव्रीहेः पातान्तर यस्य स इति लौकिकविग्रहमाश्रय्य, तच्च स्वघटकमन्येति पठ्या
स्वघटकरीतमिति प्रथमान्तपदार्थान्वय्यस्वरामिति प्रथमान्तपदार्थानुयागिक सयोग-
सम्वन्ध बोधयितुं शक्नोति । अतःऽन्वरपदार्थप्रतिगोचिन्सयोगमन्वन्धवति इरावन्ध-
पदार्थे बहुव्रीहेर्जायते पातान्तर इति ।

एव चित्रो गीयत्येति लौकिकविग्रहस्यास्य स्वघटकमन्येतिपठ्या चित्रान्वयि-
गवानुयागिक स्वस्वामिभारहस्य सम्वन्ध बोधयितुमाष्टे । अतो गोप्रतियोगि-
तन्मन्वन्धप्रति चैत्ररूपेऽन्यपदार्थे चित्रगुरिति भवति बहुव्रीहिः ।

एव यं प्राप्नोः प्राप्तः स इति विग्रहवाक्य स्वघटकस्य यस्मिन्नितिद्वितीयाया स्वघटक-
प्राप्तपदार्थान्विग्रहाप्रपदार्थैकदेशप्राप्तपदुयागिन् कर्मतासम्वन्धं बोधयति, वैयाक-
रणमते पदार्थभूतस्यापि विभक्त्यर्थस्य मन्वन्धविधया भावोपगमात् । अतः प्राप्ति-
प्रतियोगिन्कर्मतासम्वन्धेन मन्वन्धिन्यन्यपदार्थे प्राप्तप्राप्त इति बहुव्रीहिः, एवं
घटो विग्रहो यस्येति विग्रहको घटविग्रहो बोध इति भवति प्रयोगः, न पुनः नीलोघटो
बोध इति, नीलो घटो यस्येति विग्रहस्य कर्तुंमशक्यत्वान् । तन्मान् पुलिङ्गशब्दस्य पुत्र्यं
लिङ्गं यस्येति वा पुत्र्यं लिङ्गं वाच्यं यस्येति वा न भवितुमर्हति विग्रहः इति चेत्—
अत्रोन्वने—

लिङ्गार्थलक्षक लिङ्गपदमादाय जायते ।

पुंलिङ्गादिवहुव्रीहिरलिङ्गमिति शब्दवत् ॥१३॥

पुमादिपदस्य पुंस्त्वादिधर्मपरत्वं, लिङ्गराब्दस्य लक्षणाया लिङ्गरूपार्थपरत्व-
मूरीकृत्य पुंस्त्वं लिङ्गमर्थो यस्येति विग्रहे पुंलिङ्गादिवहुव्रीहिरुपपादनीयः । इत्थमेव हि
अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति, स्वरादीतिसूत्रे भाष्ये अलिङ्गमसंख्यमिति वा इति चोपपद्यते ।
अनया तु रीत्या नीलघटोऽर्थो यस्य स इति विग्रहको नीलघटः कृष्णकलसराब्द
इत्यादिवहुव्रीहिप्रयोगास्तु अनभिधानान्न भवन्तीति ॥१३॥

पुमादीनां शास्त्रीयं लौकिकञ्च पुंस्त्वादि वाच्यम्

पुमादीनाञ्च पुंस्त्वादि शास्त्रीयं लौकिकं तथा ।

द्विविधं कारणं ज्ञेयं पर्यायेण प्रवर्तने ॥१४॥

नपुंसकज्ञीवण्डप्रभृतेरेव लौकिकम् ।

नपुंसकत्वमर्थोस्ति घटादीनां घटत्ववत् ॥१५॥

पुंस्त्रीनपुंसकादिशब्दा लौकिकं शास्त्रीयं च पुंस्त्वादि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
दाय प्रवर्तन्ते । तत्र यदा लौकिकं पुंस्त्वादि निमित्तमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते अयं पुमान्,
इय स्त्री, अयमियं वा नपुंसकमिति तदा कोपाद्युक्तम्बीयशास्त्रीयलिङ्गमपि तत्तल्लौकिक-
लिङ्गसामानाधिकरण्येन बोधयन्त्येव ।

अत एव शुचीन् पुंस आनयेत्यत्र शास्त्रीयपुंस्त्वनिमित्तकं नत्वं सिद्धयति । तत्र
‘शब्दस्य शास्त्रीयपुंस्त्वबोधकत्वाभावे तु शुचिशब्दस्य विशेष्यनिमित्ततया शास्त्रीयपुंस्त्व-
बोधकत्वाभावात् पुंस्तीति नत्वं न स्यात् । न स्याच्चेयं स्त्रीत्यत्र शास्त्रीयस्त्रीत्वनिमित्त-
को ङीप् । एवमभ्यागतान् स्त्रीवान् पश्येत्यत्रापि न स्यान्नत्वम् ।

यदा तु पुमादयः शास्त्रीयमेव पुंस्त्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते पुमान्
पाप्मा, खटवा स्त्री, धनं नपुंसकमिति तदा शास्त्रीयपुंस्त्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तरूपेणै-
वोक्तत्वेन शास्त्रीयलिङ्गप्रयुक्तकार्यसिद्धया तद्विशिष्टे तस्यास्थित्या च द्विः पुंस्त्वादिकं न
बोधयन्ति ।

एतेन पुमादीनां स्वप्रवृत्तिनिमित्तपुंस्त्वादिना सह शास्त्रीयलिङ्गस्यापि बोधजनकत्वे
प्रातिपदिकार्थे तिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः । तत्र हि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यंशस्योदाहरणानि

पुमान् स्त्री नपुंसकमिति; प्रदशितानि, न तु प्रातिपदिकार्थोपेक्षया लिङ्गाधिक्ये प्रथमेत्यं-
शास्येति निरस्तम् । तत्र शास्त्रीयलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव पुमानित्यादीनामुदाहरणत्वेन
कथनात् । एवञ्च लौकिकप्रवृत्तिनिमित्तकाः अयं पुमान् इत्यादयो लिङ्गाधिक्ये प्रथ-
मेत्यंशास्यंबोदाहरणत्वेन बोध्याः । भाष्ये तु तथा, विविच्य, नोक्ता इत्यन्यदेतत् ॥१४-१५॥

लिङ्गज्ञानोपायः

शास्त्रीयलिङ्गविज्ञानं शास्त्रेण खलु जायते ।

लौकिकस्य तु लिङ्गस्य प्रत्यक्षेणावगम्यता ॥१६॥

पुंस्त्रीनपुंसकव्यक्तीनां लक्षणरूपं लौकिकं लिङ्गमाकृतिप्राप्तमिति प्रत्यक्षेणैवावगन्तुं
शक्यम् । इयं स्त्री, अयं पुमान्, एष जनो नपुंसकमित्याद्युपदेशेन च । न तु घञजपः
पुंसि इत्यादिव्याकरणानुशासनेन, नापि कोपेण, ताभ्यां लौकिकलिङ्गानुपदेशात् ।

शास्त्रीयन्तु गुणोपचयापचयादिरूपं लिङ्गं घञजपः पुंसि देवताः स्त्रियम् इत्यादि-
शास्त्रेणैवावगन्तुं योग्यम्, न प्रत्यक्षेण । सत्त्वादिगुणा एव हि तावद्दुर्धरधिगमास्तर्हि
तत्परिणतिरूपं लिङ्गं शास्त्रमन्तरेण कथमिवावधारणीयं स्यात् ।

लिङ्गानुशासनञ्च द्विविधम्-घञजपः पुंसि स्त्रियां किन् इत्यादिशास्त्ररूपं कोपरूपं च ।
न च कोपो नानुशासनमिति मन्तव्यम् । अमरसिंहकृतकोपस्य नामलिङ्गानुशासनसंज्ञाया
अन्वर्थत्वान्यथानुपपत्त्या कोपाणामपि लिङ्गानुशासनत्वात् ॥१६॥

लिङ्गस्य प्रसिद्धत्वप्रसिद्धत्वज्ञानोपायः

लिङ्गे प्रसिद्धिविज्ञानं नामलिङ्गानुशासनात् ।

तच्चलिङ्गे प्रयोगाणां दर्शनादपि-जायते ॥१७॥

कापव्याकरणयास्तत्तद्विज्ञानोपकरणेन प्रतिपादिताः शब्दाः प्रसिद्धेष्वेव लिङ्गेषु प्रयो-
क्तव्याः । प्रसिद्धिश्च पुराणेविहासप्राचीननिबन्धकाव्यनाटकारगायिकादिषु प्रचुरं
प्रयुज्यमानत्वात् । न हि व्याकरणे कोपे वा प्रोक्तं लिङ्गं सर्वमेव प्रसिद्धम् । तद्यथा अर्द्धर्चाः
पुंसि चेति सूत्रेणार्द्धर्चादीनां पुंस्त्वं नपुंसकत्वं चानुशास्यम् । अर्द्धर्चादिगणे च शरीरघृता-
दयोऽपि पठिताः सन्ति । परन्तु तेषां नपुंसके एव प्रयोगा'दृश्यन्ते, न पुंसि । अतस्तेषां
पुंस्त्वमप्रसिद्धमिति न वे तत्र प्रयोक्तव्याः । अत एवामरसिंहेन तेषां नपुंसकत्वमेव
बोधितम्

एवं तर्हि तेषामर्द्धर्चादिषु पाठो नोचितः किम् ? उचित एव, लोकवेदसाधारणत्वात् । अथ शब्दानुशासनमित्यस्य व्याख्याने केषां शब्दानामनुशासनमिति पृष्टे लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यकृतोक्तत्वात् । उक्तं चामरसिंहेनापि—

“अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह, लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥” -

एवं वा पुंसि पद्ममित्यादिना पद्मादेः पुंस्त्वशक्तिरपि घोषिता, परन्तु पुंस्त्वं तस्याप्रसिद्धमेव । कोषा अपि प्रायेण लोकवेदसाधारणशब्दविषया इति पद्मादेः पुंस्त्वशक्तिकथनस्य न वैयर्थ्यम् ।

त्रिपयोऽयं लिङ्गभिन्नेऽप्यर्थे । तथा हि ते ते शब्दास्तत्तदर्थे नाना कोषेषु प्रतिपादिता अपि प्रसिद्धिमनुसृत्यैव प्रयोक्तव्याः । यथा हेमचन्द्रकोषे—

“क्रोडा हारा च दारा च त्रय एते यथाक्रमम् ।

क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनोपिभिः” ॥

इति हारदारशब्दौ टावन्तावप्युक्तौ । परन्तु तयोरटावन्तयोरेव प्रयोगो दृश्यते । यथा—

“हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा ।

इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः” ॥

“नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजपलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः” ॥

अतो हारादाराशब्दानप्रयुक्तत्वात्प्रसिद्धत्वान्न प्रयोक्तव्यौ । एवमन्यत्र शब्दविषयेऽप्यनुसन्धेयम् ।

यद्यपि नानाग्रन्थावलोकनपूर्वकः कस्य शब्दस्य किं लिङ्गं प्रसिद्धं किं वाप्रसिद्धमिति निर्णयो बहुपरिश्रमबहुलकालसापेक्षस्तथापि अमरसिंहनिर्मितेनामरशोपनाम्ना प्रसिद्धेन नामलिङ्गानुशासनेन तथा निर्णयः सुकरः । तत्र हि ये शब्दा यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धास्ते तस्मिन्नेवार्थे प्रतिपादिताः । येषां च यदेव लिङ्गं प्रसिद्धं तेषां तदेव लिङ्गमुक्तमस्ति । अतस्तदनुसारेण प्रयोक्तृणां नाप्रसिद्धप्रयोगकलङ्कसम्भवः ।

नन्वमरकोपेऽपि दैवतपद्मादीनां पुंस्त्वमपि प्रतिपादितमस्ति, किन्तु तत्र प्रसिद्धम् । तन्नादमरोक्तानामपि शब्दानां तदुक्तसकललिङ्गे न प्रयोगयोग्यत्वमिति चेत्—न । अमरमिहेन दैवतादेः पुंस्त्वादि न प्रसिद्धमिति स्वयमेव शैल्या सूचितत्वात् ।

अमरकोष्ठीर्चा

एषा अमरकोष्ठी— १ रूपभेदेन, २ साहचर्येण, ३ विरोपोक्त्या, ४ द्वयोरिति-
कथनेन, ५ यत्किञ्चिल्लिङ्गनिषेधमुखेन, वा यल्लिङ्गं बोध्यते तत्रप्रसिद्धम् ।

यत्तु रूपभेदेनायोधितं सत् वाशब्दसहितेन पुंसीत्यादिना बोध्यते तत् अप्रसिद्धम् यस्य च यल्लिङ्गं कोषान्तराद्युक्तमपि स्वयं न बोध्यते तस्य शब्दस्य तत्रापि लिङ्गमप्रसिद्ध-
मिति ।

नत्र १ रूपभेदेन यथा—मेषपुष्पं धनरसः । २ साहचर्येण—नीरृज्वनपदी । अत्र
जनपदशब्दस्य रूपविरोधेन पुंस्त्वनिर्णयान् तत्साहचर्येण नीरृज् पुमानिति निर्णयः ।
३ विरोपोक्त्या—पुंसि क्रीवे च काकोलकालकूटहलाहला, स्त्रिया प्रायुट् । ४ द्वयोरिति
कथनेन—द्वयोः पाटलि । मिथुने तु द्वयोरिति इति परिभाषणान् द्वयोरित्यनेन स्त्रीपुं-
सयोर्ग्रहणम् । ५ निषेधमुखेन—अर्गलं न ना, धर्मोऽन्त्रो । अत्र पुंस्त्वनिषेधेन अत्र
शिष्टयोः स्त्रीत्वनपुंसस्त्वयोर्ग्रहणम् । श्चिन्निषेधेन चारशिष्टपुंस्त्वनपुंसस्त्वयोर्निर्णयः,
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थमिति परिभाषितत्वात् ।

अथ च 'दैवतानि पुंसि वा' । अत्र दैवतशब्दस्य पुंस्त्व दैवत इति स्वरूपेणायोधितं
सत् पुंसि वेति बोधितत्वादप्रसिद्धमिति सूच्यते, एवं 'वा पुंसि पद्ममित्यादावपि बोध्यम् ।
विकल्पेन बोधितयोर्लिङ्गयोर्मध्ये यल्लिङ्गं स्वरूपेण अर्थान् तत्रनुक्तानादिकार्यमुखेन
बोध्यते तदेव प्रसिद्धमिति । उभयोः प्रसिद्धत्वे हि पुंनपुंसयोर्द्वयोरिति वदेन् अस्त्रियामिति
वा । अनुकत्वेन यथा 'शरीरं वर्मं विप्रहः' । अत्र शरीरशब्दस्य पुंस्त्वं नोक्तमिति
अर्थेणां इति शास्त्रोक्तमपि न प्रसिद्धमिति । एवं नीरृज्शब्दस्य कोषान्तरात् स्त्रीत्वं न
प्रसिद्धममरमिहेतोर्पेक्षितत्वात् ।

यत्तु एतदर्थशैल्याः सत्त्वे 'वा तु क्रीवे दिवसयासरा' इत्युक्तया दिवसयासर-
बोधनपुंसस्त्वस्यापि अप्रसिद्धत्वापत्तिः, इष्टापत्तिस्तु न 'कान्ते कल्पपि चामरानि
गमय त्वं मीनयित्वा हशा' इति महाकविप्रयोगविरोधान् । अतो लिङ्गस्य प्रसिद्धत्व-
मप्रसिद्धत्वं वा काव्यादीं तथाप्रयोगदर्शनादर्शनाभ्यामेव निर्णयमिति—नत्र, अ-

मरककविना नपुंसके वासरशब्दस्य प्रयुक्तत्वेऽपि तस्य पुंस्त्वेव प्रचुरप्रयोगदर्शनेन तद्वाच्यं नपुंसकत्वमप्रसिद्धमेवेत्यमरसिंहस्याशयात् । एवं दिवसशब्दस्यापि । तस्मात् प्रोक्ता-
लिङ्गप्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वविषयामरशैली मन्तव्यैवेति ॥१७॥

शास्त्रीयमपि लिङ्गमर्थनिष्ठमेव

शास्त्रीयस्यापि लिङ्गस्य स्थितिरर्थे सुनिश्चिता ।

तस्य शब्दगतत्वं हि सहते न विचारणाम् ॥१८॥

अथ लौकिकं लिङ्गमर्थनिष्ठमिति निर्विवादमेव, परन्तु शास्त्रीयलिङ्गं शब्दनिष्ठमर्थ-
निष्ठं वेति विवादास्पदम् । तत्र सन्देहवीजन्तु 'अर्थं नपुंसकम्', 'अस्त्री पङ्क्तं पुमान्
पाप्मा', इत्यादिदर्शनेन तस्य शब्दगतत्वं लभ्यते, पुमादिशब्दानां पुंस्त्वादिनिशि-
ष्टार्थपरत्वात् । तस्य च शब्दनिष्ठत्वेऽपि यथाकथञ्चित् शास्त्रीयकार्याणि निर्वाहयितुं
शक्यान्त्येव ।

अथ च 'देवताः स्त्रियाम्', 'अर्धर्चाः पुंसि' चेत्यादिदर्शनेन तु लिङ्गमर्थगतत्वं
लभ्यते एवं स्वीकारेऽपि शास्त्रीयकार्यनिर्वाहे न काचिद्वाधेति ।

तत्र निर्णयते लिङ्गमर्थनिष्ठमेव लौकिकलिङ्गमर्थनिष्ठतया शास्त्रीयलिङ्गस्यापि
तथात्वोचित्यात् भगवता पाणिनिमुनिना प्रातिपदिकार्थलिङ्गेत्यादिशास्त्रेण लिङ्गे प्रथमा-
विधानाच्च, प्रातिपदिकार्थमात्रे विवक्षिते तदपेक्षयाधिके लिङ्गमात्रे वा विवक्षिते
प्रथमेति तदर्थात् । न्यायनये शब्दस्य शाब्दबोधे भानाभावेन तद्गतत्वेनाभिमतस्य
लिङ्गस्य प्रथमया बोधयितुमशक्यत्वाच्च । अत एव 'देवताः स्त्रियां', 'नपुंसके प्रातिपदि-
कस्ये'त्यादिकं संगच्छते । 'अर्थं नपुंसकम्', 'अञ्जलि पुमान्' इत्यादौ नपुंसकादि-
शब्दास्तु नपुंसकत्वपुस्तवादिबोधकपराः इति न तदसागत्यम् । न च यथाश्रुतार्थपरत्व-
संभवे लक्ष्यार्थपरत्वं नोचितमिति वाच्यम्, अत्र यथाश्रुतार्थपरत्वस्य त्वन्मते संभवेऽपि
'देवतानि पुंसि वे'त्यादौ शक्यार्थलक्ष्यार्थयोरभयोरप्यसम्भवात् ।

तथा चाह भाष्यकार.—'एकार्थं शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्व'मिति । अस्यार्थः
एकरिमन्त्रर्थे जलादिरूपे शब्दान्यत्वान् धनरस आपो जलमिति शब्दभेदात् विभिन्न-
लिङ्गार्थकशब्दप्रयोगाङ्गिज्ञाना भेदो ज्ञायते इति । एतच्च भाष्यं लिङ्गभेदसाधनपरम् ।
एकार्थं इत्युक्त्या च लिङ्गानामर्थनिष्ठत्वं सिद्धवत्यतिपादितम् ।

शास्त्रीयलिङ्गस्य शब्दनिष्ठत्वस्यैवमम

एतेन यदुक्तं वैयाकरणभूषणे सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यं नपुंसकत्वम्, आधिक्यं पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च । तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दा भिद्यन्ते । केषांचिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् । एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव, व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव, वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थः इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति व्यवहारस्तदस्तदो तदामिति चोपपद्यते । तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पश्चादिशब्दोक्तं पशुस्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिर्वाचिर्न द्याग्नादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति—

तदपास्तम् । शब्दगतधर्मण्यर्थपरिच्छेदस्य दुरुपपादत्वात् शब्दे च शास्त्रीयस्यैव लिङ्गस्य सम्भवेन तस्य च केवलान्वयितयार्थव्यावर्तकत्वासम्भवाच्च उभयं सर्वत्रेति भाष्येण पुंस्त्वादेरविरोधलाभेन तमेव विरुद्धधर्ममादायेति कथनस्य चिन्त्यत्वाच्च ॥१॥

ब्राह्मणादीनां युगपच्छास्त्रीयलौकिकोभयलिङ्गबोधकता

ननु ब्राह्मणीशब्दात् पुरुषस्य कुतो न बोधः ? अथ स्त्रियां स्त्रीप्रत्ययविधानात् स्त्रिया एव बोध इति चेत्—न । शास्त्रीये एव स्त्रीत्वे तद्विधानात् तस्य च केवलान्वयितया पुरुषेऽपि सद्भावात् । एवं ब्राह्मणोऽयमित्यतो न कुतः स्त्रीव्यक्त्यबोधः ? अत्रोच्यते—

जनादिशब्दभिन्नानां केवलप्राणिवाचिनाम् ।

शास्त्रीयं लौकिकञ्चापि वाच्यं लिङ्गद्वयं मतम् ॥१६॥

स्वसजातीयशास्त्रीयलिङ्गेन सह बुध्यते ।

नियमाल्लौकिकं लिङ्गं ब्राह्मणक्षत्रियादितः ॥२०॥

तेनेयं ब्राह्मणीत्युक्ते पुरुषो नैव बुध्यते ।

नायं ब्राह्मण इत्युक्ते ज्ञायते वनिताजनः ॥२१॥

जनादिशब्दभिन्नकेवलप्राणिवाचकब्राह्मणक्षत्रियादिशब्दानां शास्त्रीयस्त्रीपुंसलिङ्गवाच्ये प्रतिपादितैव । किन्तु तेषां लौकिकमपि पुंस्त्वं स्त्रीत्वं चार्थः । तेन तेभ्यो लौकिकलिङ्गमपि स्वसजातीयशास्त्रीयलिङ्गेन सह प्रतीयते एव । एवञ्च ब्राह्मणीशब्दात् अदाचिदपि पुरुषबोधः । तथा हि ब्राह्मणीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तये प्रकृतिभूतब्राह्मणपदार्थे

शास्त्रीयस्त्रीत्वं विवक्षणीयमेव । तथा च ब्राह्मणीशब्दात् लौकिकस्त्रीत्वस्यापि शास्त्रीय-
स्त्रीत्वसामानाधिकरण्येन नियमतो बोधान्नः पुरुषस्य । बोधः । एवं ब्राह्मणोऽयमित्यत्र
इयोऽय् पुंसोत्ययादेशाय पुंस्त्वविबक्ष्याया आवश्यकतयाः तत्सामानाधिकरण्येन लौकिक-
स्यापि पुंस्त्वस्य बोधान्न ततः स्त्रीव्यक्तिबोधः, ब्राह्मणादिपदार्थनिष्ठशास्त्रीयलिङ्गबोधे
तदर्थनिष्ठतत्सजातीयलौकिकलिङ्गबोधोपधायकसामग्र्या व्यापकसामग्रीविधयापेक्षणी-
यत्वान् ॥१६--१॥

जनादयस्तु शास्त्रीयमात्रलिङ्गस्य बोधकाः ॥२२॥

अतो जनादिशब्देभ्यः पुरुषस्याथवा स्त्रियाः ।

उभयस्यापि वा बोधो जा' ते योग्यतावशात् ॥२३॥

जनादिलौकिकं लिङ्गं प्रत्याययति नैव यत् ।

अतो योषित्पुरुषयोस्तुल्यरूपं प्रवर्तते ॥२४॥

जनादिशब्दास्तु न लौकिकलिङ्गवाचकाः, अपि तु शास्त्रीयमात्रलिङ्गवाचकाः । तेन
पुरुषे स्त्रियामपि तत्रयोगः । यथा—

“सखाजनः पश्यति कौतुकेन” ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति” ।

अत्रेदं बोध्यम् यथा वह्निसंयोगोत्तरं दाहदशानात् दाहं प्रति वह्नेः कारणत्वं कल्पते,
अतोऽत्र दाहः कुतो नेतिपर्यनुयोगस्य वह्नेरभावादिनि समाधानम्, तथा ब्राह्मणोऽयमिति
श्रवणानन्तरं लौकिकपुंस्त्वयुतब्राह्मणविषयकबोधरूपकार्यदर्शानात् पुरुषत्वावशिष्टब्राह्मण-
विषयकशाब्दबुद्धिं प्रति स्त्रीप्रत्ययासमभिव्याहृतब्राह्मणपदजन्यलौकिकपुंस्त्वोपस्थिति-
सहकृतब्राह्मणोपस्थितेः कारणत्वं कल्पनीयमिति तादृशकारणविरहेण न ब्राह्मणीशब्दात्
पुरुषबोधः ।

एव ब्राह्मणीयमिति श्रवणोत्तरं लौकिकस्त्रीत्वयु-ब्राह्मणत्वमिश्रितविषयकशाब्दबोधो-
त्पत्त्या तादृशबोधं प्रति स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहृतब्राह्मणपदजन्यलौकिकस्त्रीत्वोपस्थितिसह-
कृतब्राह्मणत्वावच्छिन्नोपस्थितेः कारणत्वकल्पनात् तादृशकारणविरहेण ब्राह्मणोऽयमि-
त्यतो न योषित्पुरुषयोस्तुल्यरूपो बोधः ।

जनादिशब्दात्तु स्रोपुरुषसाधारण्येन बोधोदयात्तत्र लौकिकलिङ्गनिरूपितशब्दे-
कल्पनात् क्रिया वा पुरुषस्य बोधयोर्वा बोध इति ।

जनादिराणस्तु जन लोक अपत्य सन्तति सन्तान रत्तस् पतङ्ग शलभ गोघा
सारिका पिपीलिका लिङ्गा भूका द्युच्छन्दरीमिह्रीवाचकप्रभृतिः ।

अलिङ्गसलिङ्गराष्ट्रविभागः

शब्दास्त्वावद्द्विविधाः—अलिङ्गाः सलिङ्गाश्च । तत्रालिङ्गा अव्ययान्याख्यातानि च ।
सलिङ्गास्तु विशेष्यनिन्नाः स्वतन्त्रलिङ्गाश्च । तत्र विशेष्यनिन्ना एव अन्यलिङ्गा इत्युच्यन्ते
'अधीनो निम्न आयत्त' इति कोपात् विशेष्याधीना इत्यर्थः । समानाधिकरणविशेषण-
परत्वे विशेष्यवाचकयोश्चलिङ्गबोधका इति यावत् । अन्यलिङ्गराष्ट्रोऽप्येतदर्थपर एव ।
विशेष्यनिन्नाञ्चलिङ्गा एव ।

स्वतन्त्रलिङ्गास्तु एकलिङ्गा द्विलिङ्गाञ्चलिङ्गाश्चेति त्रिविधाः । तत्रैकलिङ्गा अपि
पुंस्त्रीनपुंसकमात्रलिङ्गवाचित्वेन त्रिविधाः । द्विलिङ्गा अपि स्त्रीपुंसयोः स्त्रीनपुंसकयोः
पुंनपुंसकयोश्च वाचकत्वेन त्रिविधाः । तदित्यं सलिङ्गानां सप्तविधत्वम्—पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-
नपुंसकलिङ्ग-स्त्रीपुंसलिङ्ग-स्त्रीनपुंसकलिङ्ग-पुंनपुंसकलिङ्ग-त्रिलिङ्गत्वभेदात् ॥२२-२४॥

स्वतन्त्रलिङ्गविशेष्यनिन्नायोः परिचयः

जातिशब्दद्रव्यशब्दौ लिङ्गे स्वातन्त्र्यमृच्छतः ।

गुणशब्दक्रियाशब्दौ प्रायोऽन्याधीनलिङ्गकौ ॥२५॥

स्वतन्त्रलिङ्गविशेष्यनिन्नायोरवगम इत्यम् । जातिद्रव्यगुणक्रियाशब्देषु आद्यौ स्वतन्त्र-
लिङ्गौ, अन्त्यौ तु प्रायेण विशेष्यनिन्नाौ वेदितव्यौ । तत्र जातिशब्दाः प्रकारतया
विशेष्यतया वा जात्युपस्थापकाः । ते उभये स्वतन्त्रलिङ्गाः । तत्र प्रकारतया जात्युप-
स्थापकाः घटपङ्कतटादयः । विशेष्यतया जात्युपस्थापकाः ब्राह्मणत्वब्राह्मण्यादयः ।
द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिमात्रबोधकाः आकाशचन्द्रादयः । तेऽपि स्वतन्त्रलिङ्गाः । गुण-
शब्दा गुणप्रकारकबोधजनकाः शुक्लमृदूपादयो विशेष्यनिन्नाः । प्राधान्येन गुणोपस्था-
पकास्तु ते जातिशब्दा एवेति स्वतन्त्रलिङ्गा एव, 'गुणे शुक्लादयः पुंस्त्री'त्युक्तत्वात् । एवं
गुणिवाचकप्रकृतिरुत्वलाघन्ताः शुक्लतादयोऽपि जातिवाचका एवेति । ते स्वतन्त्रलिङ्गा
एव । क्रियाशब्दाः क्रियाप्रकारकबोधजनकाः पफनाचकादयः । तेऽपि विशेष्यनिन्नाः ।
विशेष्यतया क्रियोपस्थापका भवितव्यम् पाकः कृतिः इत्यादयस्तु जातिशब्दत्वात्

विशेष्यनिष्ठाः अपि तु स्वतन्त्रलिङ्गा एव । प्राय इति कथनन्तु प्रमाणप्रधानोपाध्यायादि-
शब्दानां क्रियाशब्दत्वेऽपि विशेष्यनिष्ठाभावात् । यथा देवदत्तः प्रधानम् । 'सूर्यादेः-
स्वल्पपरिमाणमहे दूरत्वमुपाधिः । नीलः पट इत्यत्र नीलो विशेषणमिति दिक् ।

जातिवाचका अपि केचन त्रिलिङ्गा.

जातिवाचको न कश्चिदपि त्रिलिङ्गः । भाष्ये 'लिङ्गानां च न सूर्यभाक्' इत्युक्तया
एकशब्दवाच्यजातेरसर्वलिङ्गत्वबोधनात् 'तटं त्रिपु' इत्यमरस्य प्रमाद इति केचिदिति
नागेश आह ।

परे तु उक्तभाष्ये प्रायेणेति शेषः । अत एव विभीतकामलकादीनां बहूनां निघण्टौ
त्रिलिङ्गत्वप्रतिपादनं संगच्छते । अनेककोपकृतां प्रमादकल्पनापेक्षया तद्भाष्यस्य प्रायो-
वादत्वस्वीकृतेर्न्याय्यत्वात् । एतदभिप्रेत्यैव नागेशेनापि इति केचिदित्युक्तमिति वदन्ति ।

लौकिकलिङ्गबोधकशब्दविभाग.

शास्त्रीयलिङ्गवाचकाः सामान्येन विविच्य निगदिताः । अथेदानीं लौकिकलिङ्ग-
वाचकाः सामान्यतो विभज्योच्यन्ते । ये खलु लक्षणरूपं लौकिकपुंस्त्वादिलिङ्गमाच-
क्षते, ते शब्दा द्विविधाः । केचित् प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वादि ब्रुवते पुमादयः । पुमानयम्,
इयं स्त्री, एष जनो नपुंसकम् । एषु हि लौकिकपुंस्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वानि शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तानि । तदवच्छिन्ने च तत्सजातीयं शास्त्रीयमपि लिङ्गं प्रतीयते । तेन अमुना
पुंसेत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वादिनिबन्धननाभावादिरूपशास्त्रीयकार्यसिद्धिः ।

केचन च प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्ने स्वार्थे लौकिकपुंस्त्वादि बोधयन्ति । यथा
ब्राह्मणकुमार्यादयः । अमुना ब्राह्मणेन अस्याः कुमार्याः प्रतिपालनम्, इमान् शूद्रान् इमाः
शूद्राश्च त्यज । एते च लौकिकपुंस्त्वादिसामानाधिकरण्येन शास्त्रीयमपि पुंस्त्वादिः
बोधयन्त्येव । अत एव तन्निबन्धननत्वादिरूपशास्त्रीयकार्यसंपत्तिः । एवमेते शब्दा
लौकिकपुंस्वस्त्रीत्वयोरेव वाचका, न तु लौकिकनपुंसकत्वस्य । तद्धि नृपुंसकस्त्री-
शब्दादिभिरेव प्रवृत्तिनिमित्तरूपेणोच्यते ।

सलिङ्गप्रभेदानामुदाहरणानि

अथ पूर्वमुक्ताः सलिङ्गानां प्रभेदा उदाह्रियन्ते—

(१) पुंस्वमात्रवाचकाः अर्थाश्रयविषयादयः । तत्रयोगाः—चर्था घटशब्दस्य घटत्व-
मर्थः (वाच्यम्) । १ अत्रागमने सन्देशकथनमर्थः (प्रयोजनम्) । चैत्रस्य प्रभूतं

हिरण्यमर्यः (घनम्) । पृथ्वी लोकानामाश्रयः (आधारः) । तत्माच्छस इति नत्वे
'पुंस्वमाश्रयः (निमित्तम्) । दासीनां स्वामिनी आश्रयः (सेव्या) । मिथिला रमणीयो
विषयः । घट इति ज्ञाने घटत्वं विषयः । ममाध्ययनं प्रवृत्तिविषयः ।

(२) स्त्रीतन्मात्रवाचकाः जातिव्यक्तिसंपदादयः । घटत्वं जातिः । यस्तत्र दृष्टः सा
व्यक्तिराह्वयताम् । अयं महत्या संपदा युक्तः ।

(३) नपुंसकमात्रलिङ्गा रक्षोधनरत्नादयः । तद्व्ययोगो यथा—आसीद्रावणो नाम
महाबलिष्ठं रक्षः । गावो घनम् । गङ्गा नदीरत्नम् ।

(४) स्त्रीपुंसोभयलिङ्गाः अर्गलब्राह्मणभ्रमरादयः । इदं वस्तु अर्गला अर्गलो वा ।
अयं ब्राह्मण इति पुंनि । त्रिणां तु इयं ब्राह्मणी । एवं भ्रमरः भ्रमरी ।

(५) स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः पुनकवेतसक्रोडादयः । इह नास्ति पुस्तकी पुस्तकं वा,
अन्यव्यञ्जकलिपियुतपत्रसमुदाय एव पुनकम्, अन्यस्तु न पुस्तकी, अतो न साऽप्य-
यनकर्म । पुस्तकं पठतीति तु पुस्तकन्यस्तलेखाभिव्यक्तप्रत्यपरम् । वेतसो वेतसं वा तरुः ।
मातुः क्रोडे क्रोडायां वा स्तनन्वयः सुत्वं स्वपिति ।

(६) पुंनपुंसकलिङ्गाः पङ्कधर्मकार्पासादयः । गङ्गायाः पङ्कं पङ्को वाऽऽनीयताम् ।
'धर्मं धर्मो वा सुखहेतुर्वस्तु, कार्पासं कार्पासो वा बह्वसाधनं पदार्थः ।

(७) त्रिलिङ्गाः तटविभीतकामलकादयः । एते स्वतन्त्रलिङ्गाः । विरोधनिम्ना अपि
'त्रिलिङ्गा एव ॥ २५ ॥

अन्यप्रत्ययान्तानां लिङ्गविषयः

अपेयं विचारणा अपत्यप्रत्ययान्ता मानवगान्धादयः किं तावत् मानवोऽयमित्यादि
प्रयोगदर्शनात् मानवमस्तीत्यादि प्रयोगादर्शनाच्च स्त्रीपुंसोभयमात्रलिङ्गाः एत रक्त-
भवाद्यर्थकतद्धितान्तवन् त्रिलिङ्गा इति ? तत्रैव निर्णयः—

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता इति कोशानुसारतः ।

मानवादिपदं पुंस्त्वस्त्रीत्वयोरेव वाचकम् ॥२६॥

अमरकोषे लिङ्गसंभ्रहर्षणे "स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताः" इत्यभिधानादपत्यप्रत्ययान्तानां
'स्त्रीत्वपुंस्त्वोभयमात्रलिङ्गवाचिता इति ॥२६॥

गार्ग्यं विप्रद्वयं गार्ग्यं विप्राणां वर्तते शतम् ।

एवमिष्टे प्रयोगे तु तस्य लिङ्गत्रये स्थितिः ॥२७॥

केचित्तु एतद्ब्राह्मणद्वयं मनोरपत्यमित्यर्थे एतद्ब्राह्मणद्वयं मानवमिति प्रयोगः-
सम्यक्, ब्राह्मणद्वयं मानवः इति प्रयोगो न समीचीनः प्रतिभातीति अपत्यप्रत्य-
यान्तानां भवाद्यर्थकतद्वितान्तानामिव त्रिलिङ्गता । अमरसिद्धेन तु तेषां प्रायेण स्त्री-
पुंसयोः प्रयोगदर्शनाद्द्विलिङ्गतोक्तेति न तद्विरोधः । किञ्चामरकोषे गण्डूपशब्दस्य
स्त्रीत्वमात्रलिङ्गत्वमुपदिष्टं “लाक्षा लिङ्गा च गण्डूपा” इति परन्तु “कृत्या द्वादश गण्डू-
पान् मुरगशुद्धिर्विधीयते” इत्यादौ पुल्लिङ्गोऽपि गण्डूपशब्दो दृश्यते । तस्मादमरोक्तानां
लिङ्गानां प्रामाण्यं न तु तदनुक्तानामप्रामाण्यमेवेति वदन्ति ।

केवलप्राणिवचकशब्दविभागः

चेतनमात्रवाचका द्विविधाः । केचिद्लौकिकलिङ्गं ऋषते केचिन्नेति लौकिकलिङ्ग-
वाचकत्वतदवाचकत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । तत्र लौकिकलिङ्गवाचकाः पितृ मातृ भ्रातृ
दुहितृ स्वसृ जातृ जामातृ पुरुष वृष वृषभदार स्तुपा ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र कुमा-
रादयो बहवः ।

लौकिकलिङ्गावोधकास्तु जनलोकादयः पूर्वोक्ताः । एषां पुरुषे स्त्रियां च प्रयोगेण
लौकिकलिङ्गवाचकत्वाभावः ।

लौकिकलिङ्गवाचकशब्दविभागः

लौकिकलिङ्गवाचका अपि द्विविधाः । केचित् प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकपुंस्त्वादिलिङ्गं
ऋषते, यथा पुमान् स्त्री नपुंसकम् । अपरे ब्राह्मणत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-
स्वार्थे लौकिकं पुंस्त्वादि लिङ्गं बोधयन्ति । यथा ब्राह्मणः ब्राह्मणी, कुमारः कुमारी ।
तथा च प्रवृत्तिनिमित्तभूतलौकिकलिङ्गवाचकत्वाप्रवृत्तिनिमित्तलौकिकलिङ्गवाचकत्वा-
भ्यां तेषां द्वैविध्यम् ।

तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतलौकिकलिङ्गवाचका पितृमातृजामातृभ्रातृदारपुरुषवृषवृषभ-
प्रभृतयः । लिङ्गेतरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति लौकिकलिङ्गवाचकान्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्रान्त्यजबालप्रभृतयः । एते लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वोभयलिङ्गवाचकाः । तत्र स्त्रियां
प्रयोगे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्त्या ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्राऽन्त्यजा कुमारी बालेत्यादयः शब्दान्-
संपद्यन्ते ।

एवञ्च प्राणिमात्रवाचकाः सामान्यतन्त्रिविधाः । १ प्राणिमात्रवाचित्वे सति लौकिक-
लिङ्गवाचित्वानावे च सति शास्त्रीयपुंस्वर्त्तत्वनपुंसकत्वान्यतमवाचिनः । २ प्रवृत्ति-
निमित्तभूतलौकिकपुंस्वर्त्तत्वनपुंसकत्वान्यतमलिङ्गवाचित्वे सति तत्सजार्तीयत्रिजार्ती-
यान्यतरशास्त्रीयलिङ्गवाचिनः । ३ लौकिकलिङ्गेतरप्राणिमात्रगतप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति
लौकिकपुंस्वर्त्तत्वोभयवाचित्वे च सति शास्त्रीयपुंस्वर्त्तत्वोभयवाचिनश्च ॥२७॥

लौकिकलिङ्गवाचिनः प्रायेण तन्त्रजार्तीयशास्त्रीयलिङ्गवेषकाः

अस्ति च यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकलिङ्गं लोके वित्तम् ।

तस्य च वाच्यं खलु शास्त्रीयं लिङ्गमपि स्यात्सजार्तीयम् ॥२८॥

ये खलु लौकिकलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः ते प्रायेण तत्सजार्तीय शास्त्रीयलिङ्गं
ब्रुवते । यथा पितृशब्दो लौकिकपुंस्ववाचो पितृत्वं हि जनकत्वविराष्टनीकिकपुंस्वं
स च शास्त्रीयपुलिङ्ग एव । एवं मातृशब्दो जनकत्वविराष्टलौकिकस्त्रीत्ववाचोति शास्त्रीय-
मपि स्त्रीत्वमेव वाचि । एवं जामातृदुहितृवृषभादयः । षारशब्दस्तु विवाहितत्व-
विराष्टलौकिकस्त्रीत्ववाचित्वेऽपि शास्त्रीयपुंस्ववाचकः । तथा मन्त्रिवाचकप्रधानशब्दो
लौकिकपुंस्ववाचित्वेऽपि तद्विजार्तीयशास्त्रीयनपुंसकत्ववाचोत्वतः प्रायेणेत्युक्तम् ॥२९॥

विशेष्यनिजानां शास्त्रीयलिङ्गत्रयवाचिना

विशेष्यनिजाः शास्त्रीयलिङ्गत्रितयवाचिनः ।

मवन्त्येवान्यथा तेषां न हि स्यादन्यलिङ्गता ॥३०॥

विशेष्यनिजानां सुन्दरादिराब्दानां शास्त्रीयलिङ्गत्रयवाचित्वमसन्दिग्धमेव ।
सुन्दरीज्यं कुमारं सुन्दरीज्यं कुमारी, सुन्दरं वन्दु इत्यादिषु लिङ्गत्रयनयुक्तकार्यदर्शनात् ।
अत एव ते अन्यलिङ्गा विशेष्यनिजान्द्रोच्यन्ते ॥३१॥

विशेष्यनिजानां लौकिकलिङ्गवाचिवपनेपपदनम्

विशेष्यनिजानां ब्राह्मणकुमारादिशब्दवन् लौकिकपुंस्वादिवाचित्वमभ्युपगन्तव्यं
न चेति सन्देहः । तत्र मतद्वयम्—

विशेष्यनिजा ये शुद्धास्त्रेषु शक्तिर्न लौकिके ।

लिङ्गे गौरवदोषेणेत्याहुः केचिद्विचक्षणाः ॥३०॥

विरोप्यनिघ्नानां लौकिकलिङ्गवाचकत्वं न स्वीकार्यमिति पूर्वपक्षसाधिका युक्तयश्च अनन्तेषु विशेष्यनिघ्नेषु लौकिकलिङ्गनिस्पितराक्षीनामकल्पनेन लाघवम् । शोभना पुस्तकोल्यादौ लौकिकलिङ्गबोधसम्भवः । पवित्रा ब्राह्मणोल्यादौ विशेष्यपदेनैव लौकिकलिङ्गप्रतीतिश्च ।

एवं तर्हि विशेष्यनिघ्नानां लौकिकलिङ्गवाचित्वाभावपक्ष एवास्तु । न च तथा सति, जलानयनाय कश्चिदाहूयतामिति वाक्यात् यदाचित् स्त्रीव्यक्तेरपि बोधः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तः । अत एव—

“अकृशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं चक्षुषि निस्तृतं नितम्बे ।
अधरेऽरुणमानिरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम्” ॥

इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययाभावेऽपि अकृशादिपदात्पार्वत्या बोधः । एवम्

“क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत् क्षमा नामपदं बहु स्यात्” ॥

अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योऽपि प्रथमाक्षमादिपदेभ्यः पुरुषस्य नलस्य प्रतीतिः ।
न च विरोप्यनिघ्नानां लौकिकपुंस्त्वाद्यवाचित्वे

“अधरकिसलये कान्तदन्तक्षते हरिणशिशुदृशां नृत्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमुचितमिदं यद्विपत्तौ सतामतिकुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः” ॥

इत्यत्र कान्तपदेन पुरुषस्य कथमवगतिरिति वाच्यम् ? तात्पर्यवशाद्योग्यतावशाच्च पुरुषबोधात्, तत्रैव हरिणशिशुदृक्षपदेन नारीबोधवत् । तस्मान्मा भूद्विरोप्यनिघ्नानां लौकिकलिङ्गवाचित्वभार इति वदन्ति ॥३०॥

विरोप्यनिघ्नानां लौकिकलिङ्गवाचिवचसमर्पणम्

परे त्वाहुर्विशेष्यात्तलिङ्गानामपि लौकिकम् ।

लिङ्गभर्योऽभ्युपेतव्यः कुमारब्राह्मणादिवत् ॥३१॥

परे तु प्राणिवाचिनां ब्राह्मणकुमारादीनां यथा लौकिकेऽपि लिङ्गे शक्तिस्तथा चेतना-
चेतनसाधारणसुन्दरत्वाद्यवच्छिन्नवाचिविशेष्यनिघ्नानामपीति सुन्दरः कश्चिदानीय-
तामित्यतः पुरुषस्यैव, सुन्दर्यानीयतामित्यतश्च नार्या एव बोधः । विपरीतयोपेक्षापत्तिस्तु
न, अनुभवविरोधात् ।

न च विशेष्यनिम्नानां विशेषणत्वेनैव स्वार्थबोधकतया सुन्दर आनीयतामित्यत्र विशेष्यवाचकपदाध्याहारस्यावश्यकत्वेन नार्थादिपदाध्याहारे स्त्रीप्रत्ययमन्तरेणासाधुत्वापत्त्या पुरुष इत्यादौरेवाध्याहारेण भवितव्यमिति न ततः स्त्रिया बोध इति वाच्यम्, सर्वत्राध्याहारे नानामावान् ।

किञ्च अयमधमपुत्र इत्यत्र विशेष्यवाचकपदाध्याहारासंभवेन विशेष्यनिम्नानां समानाधिकरणविशेषणत्वेनैवार्थबोधकत्वमिति नियमासिद्धेः, मूर्खपुत्रो मूर्ख एवेत्यादौ स्त्रिया अपि बोधप्रसङ्गाच्च । नम तु लौकिकलिङ्गस्यापि वाचकतया लौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरुपस्थितौ पुरुषविषयकतात्पर्यवशान् स्त्रीप्रत्ययाभावघटितशाब्दसामग्र्या पुरुषबोधः स्पष्टपादः । विशेष्यनिम्नत्वव्यवहारस्तु समानाधिकरणविशेषणपरत्वे तथात्वमित्येतावताप्युपपद्यते ।

न च विशेष्यनिम्नानां लौकिकलिङ्गस्यापि बोधकत्वे सुन्दरो घट आनीयतामित्यत्र बोधाभावप्रसङ्गः, घटे लौकिकलिङ्गाभावादिति वाच्यम्, यत्र हि लौकिकलिङ्गसंभवस्तत्रैव तद्वर्तते । तथा हि न सुन्दरादिराब्दानां लौकिकलिङ्गविशिष्टशास्त्रीयलिङ्गे शक्तिः विनिगमनाविरहेण शास्त्रीयलिङ्गविशिष्टलौकिकलिङ्गेऽपि शक्तेः कल्पनीयतया गौरवात्, अपि तु लौकिके शास्त्रीये च लिङ्गे खण्डराः शक्तिः । तथा सति योन्यतातात्पर्यवशान् समभिव्याहारविशेषमहिम्ना च क्वचिदुभयोलिङ्गयोः प्रत्ययः क्वचिच्छास्त्रीयनात्रत्येत्यदोपादित्वाद्दुः ॥३१॥

लिङ्गसंख्ययोः क्वचिद्विचक्षणपि

लिङ्गाविवक्षया क्वापि शूद्रप्रभृतिशब्दतः ।

योपित्युरूपयोर्बोधः साधारण्येन जायते ॥३२॥

ये वाचनियतलिङ्गाः प्राणिषु प्रयोगयोग्याः शूद्रभ्राह्मणादयः तद्वाच्यलौकिकलिङ्गस्य कुत्रचिद्विचक्षणपि भवति । तेन 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' इत्यत्र शूद्रवाच्यलौकिकपुंस्त्वस्त्रीत्वयोरविवक्षितत्वात् शूद्रत्वेन स्त्रीपुरुषसाधारण्यधर्मेण स्त्रीपुरुषयोरुभयोर्बोधः । एवं 'भ्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ लिङ्गाविवक्षयोर्भयोः प्रतीतिर्जायते ।

ये पुनः प्राणिषु प्रयोगयोग्या अपि नियतलिङ्गाः सन्ति गन्धमुसगोघादयः तेषां लौकिकं लिङ्गं वाच्यमेव नास्ति अपि तु शास्त्रीयमेव । अतो गन्धमुसगोघारात्तमादिशब्देभ्यः स्त्रीपुरुषसाधारण्ये न बोधो नियत एव ॥३२॥

शूद्राप्रभृतिशब्देषु न लिङ्गस्याविचक्षणम् ।

अतस्तेभ्यो नियमेतः स्त्रीमात्रविषयैव धीः ॥३३॥

अथ यदा शूद्रप्रभृतिशब्देषु शास्त्रीयस्त्रीत्वं विवक्ष्यते तदा तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययस्य टाबा-
देरुत्पत्त्या शूद्राब्राह्मणोत्याद्याः शब्दाः भवन्ति । तेभ्यश्च नियमेन स्त्रीव्यक्तय एव प्रतीयन्ते
न पुरुषाः । कुत एतदिति चेत् ? यतो विशेष्यनिम्नभिन्नेषु लौकिकलिङ्गवाचकेषु उदीरितेषु
शास्त्रीयलिङ्गसामानाधिकरण्येन तत्सजातीयं लौकिकलिङ्गमपि प्रतीयत एवेति नियमो
जागर्त्ति । तस्मान् शूद्राप्रभृतिशब्देषु लौकिकमपि स्त्रीत्वं विवक्षणीयमेव भवति । तेन
शूद्राब्राह्मणोत्यादितः स्त्रिया एव घोघो जायते न पुरुषस्य । विशेष्यनिम्नानान्तु विशेष्या-
धीनलिङ्गसमर्पकत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽपि सति तात्पर्ये लौकिकपुंस्त्वविशिष्टबोधकत्व-
मपि भवति । यथा “व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया” इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तप्रथमाशब्देन
नलस्य प्रतीतिः ।

अथैवं लौकिकलिङ्गस्याविचक्षायां रन्धनाय पाचको नियुज्यतामिति वाक्यान्नायां
अपि बोधापत्तिरिति चेत्—प्रकरणादितो विवक्षाविरहनिर्णये इष्टापत्तिः ।

अत एव तत्रभवः, तत्रजातः, इत्यादिसूत्रेषु व्याख्यानतो लिङ्गसंख्ययोरविवक्षितत्व-
निर्णयेन तदनवच्छिन्नस्यैव तद्धितवाच्यतया माथुरिकी माथुरिकावित्यादिसिद्धिः पुंस्त्वै-
कत्वयोर्विवक्षितत्वे तु माथुरिक इत्येव स्यात् ।

ननु “सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्र” मिति परिभाषया सूत्रेष्वेव तदविवक्षा, तत्र तथा
सत्यपि भार्पत्वेन साधुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा ‘तस्यापत्य’मित्यादावमादे-
शाभावप्रसङ्गात् इति चेत्—भैषम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः, चाण्डालस्य गृहे न शयनीय-
मित्यादौ व्यावहारिकवाक्येऽपि लिङ्गसङ्घर्षयोरविवक्षादर्शनात् । अत एव ब्राह्मण्या
अपि हननमनेकब्राह्मणस्यापि च हननं प्रतिपिद्धमवगम्यते । एवं चाण्डाल्या गृहेऽनेक-
चाण्डालस्वामिकगृहे च स्वापनिषेधो लभ्यते ।

अपि च शास्त्रकारस्यापि संमतं लौकिकप्रयोगेऽपि कदाचित् लिङ्गस्याविचक्षापीति ।
तथा हि शूद्रशब्दस्य जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षणे तस्य महच्छब्देन समासे
महाशूद्रः । ततः स्त्रीत्वविवक्षायां जातिवाची यः शूद्रशब्दस्तदन्तप्रातिपदिकं स्त्रियां
टापं लभते, जातिवाचिमहत्पूर्वन्तु नेत्यर्थकेन ‘शूद्रा चामहत्पूर्वं’ त्यजातिगणसूत्रेण टापि
महाशूद्रा । तत्र निषेधाभावात् ‘अमहत्पूर्वं’ त्परोऽपि जातिरित्यस्य सम्बन्धः । तथा च
तत्र शूद्रशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि महत्पूर्वस्य महाशूद्रेतिसमुदायस्य उक्तशूद्रबोधकतया

जातिवाचित्वाभावाद्बुद्धनिषेधाप्रवृत्त्या टाप्सिद्धिरिति मशभाष्ये उक्तम् । अनेन च लोकेऽपि लिङ्गाविवक्षा भवतीति स्पष्टमेव लभ्यते ।

अपि च लिङ्गाविवक्षया 'बुद्धुटाण्डं मृगक्षीर'मित्यादेः सिद्धिमाश्रित्य बुद्धुट्यण्डं मृगीक्षीरमित्यादीनामनभिधानमित्याशयेन 'बुद्धुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवद्भावविधायक्यार्त्तिकस्य महाभाष्यकृता प्रत्याख्यानं कृतमित्यतोऽपि निश्चीयते सूत्रे इवान्यत्रापि भवति लिङ्गस्याविवक्षेत्यलम् ।

इदन्तु बोध्यम् 'अर्थान् प्रकरणाद्वा निरोपावगति'रिति न्यायेन यदा भारवहनादि-पुरुषसाध्यं प्रयोजनं प्रकृतो वा दासो भवति तदा शूद्रमाह्वयेत्यतः पुमानेवाह्वानकर्म-तया प्रतीयते न तु स्त्री ।

किञ्च नारीनोधाभिप्राये सति स्तुटप्रतिपत्तये शूद्रामाह्वयेत्येव वाच्यम्, शूद्रा-शब्दो हि प्रकरणादिकमनपेक्षैव नारो बोधयितुमीष्टे, शूद्रन्तु तदपेक्षेयिति नारीनोधाय' शूद्राशब्द एव प्रयोक्तुमुचितः । तमनुक्त्वा प्रयुक्तः शूद्रशब्दः पुमांसमेवावगमयति ।

यत्र पुनरर्थः प्रकरणं च स्त्रीपुरुषसाधारणं तत्र लिङ्गस्याविवक्षया प्रयुक्तः शूद्रशब्दो लौकिकलिङ्गानरच्छिन्नप्रिपयवाकं बोधं जनयति । यथा शूद्रसन्निधौ वेदो नाध्येतव्यः, शूद्रो मासेन शुद्धयति ।

एवञ्च शूद्राशब्दान् स्त्रीजनस्य बोधः सार्वत्रिकः । शूद्रशब्दान् पुरुषयोः वाहुस्य-लिकः । लौकिकलिङ्गाविषयकबोधस्तु वाचित्क इति ॥३२॥

निष्पत्तीलिङ्गे तु न लिङ्गाविवक्षा

ननु यथा स्त्रीत्वाविवक्षया बुद्धुटाण्डमित्यादौ बुद्धुटादिशब्दान् स्त्रीप्रत्ययाभावः तथा सट्वा गङ्गा तारा इत्यादौ सट्त्वगङ्गताररूपप्रातिपदिकान् स्त्रीत्वाविवक्षणे स्त्री-प्रत्ययानुत्पत्त्या सट्त्वस्तारो गङ्गा इत्यादेरपि साधुत्वापत्तिरिति नैव दोषः ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकृतयः काश्चित् स्त्रीमात्रलिङ्गिकाः ।

अनेकलिङ्गाः काश्चित्चेत्येवं द्वैविध्यमाश्रिताः ॥३४॥

तत्राद्यासु स्त्रीत्वलिङ्गाविवक्षा निपतान्यथा ।

न ताः साधुत्वमृच्छेदुर्न च स्युः स्वाधेरोधिकाः ॥३५॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतप्रातिपदिकानि द्विप्रिपानि स्त्रीत्वमात्रवाचकानि, स्त्रीत्ववाचित्वे सति तदितरलिङ्गवाचकानि च । तत्राद्येषु सट्त्वगङ्गतारगोधप्रकृतिषु स्त्रीत्वविवक्षा

नित्या, अर्थात् स्त्रीत्वविवक्षयैव प्रयुक्तेषु साधुत्वमन्यथा त्वसाधुत्वमिति । द्वितीयेषु कोमलबुमारक्रोडप्रभृतिषु त्वनित्या सा, अर्थात् स्त्रीत्वविवक्षया वा तद्विवक्षया वा प्रयुक्तेषु साधुत्वमिति । तत्र स्त्रीत्वे विवक्षिते स्त्रीप्रत्ययोऽन्यथा तु नेति विवेकः ।

एतदुक्तं भवति यस्य हि शब्दस्य यदर्थविवक्षापूर्वकशास्त्रीयकार्ये सत्येव लोके प्रयोगो दृश्यते स तदर्थविवक्षापूर्वकशास्त्रीयकार्यसंस्कृत एव साधुत्वात् प्रयोक्तव्यः, प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति व्याकरणाभियुक्तैरुक्तत्वात् । तथा च रट्वप्रभृतिषु स्त्रीत्वविवक्षा आवश्यकी अन्यथा ह्यसाधुत्वमर्थाप्रत्यायकत्वं च स्यात् ।

अत एव धात्वर्थमात्रविवक्षया कर्तृकर्मकालाद्यविवक्षणेन लकाराद्यभावे पच् पठ् इत्यादेर्न साधुत्वम् । अन्यथा परञ्चेति शास्त्रेण प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमेऽपि तत्तदार्थाविवक्षायां प्रत्ययविधीनां प्राप्तेरेवाभावात् पच् इत्यादेः साधुत्वमपरिहार्यमेव स्यात् ।

न च धात्वर्थमात्रविवक्षायामपि धात्वर्थरूपभावे घञादेः प्राप्तया पाक इत्यादय एव प्रयोगा न तु पचित्यादय इति वाच्यम्, सिद्धावस्थापन्ने एव धात्वर्थे घञादेर्विधानेन सिद्धत्वेनाविवक्षणे तस्याप्राप्तेः । ब्राह्मणशुद्रादिशब्दानान्तु लिङ्गप्रयुक्तकार्यरहितानामपि लोके प्रयोगसत्त्वात् कदाचित् लिङ्गस्याविवक्षाऽपि ।

लिङ्गाविवक्षायां तस्यापत्यमित्यमादेशोपपादनम्

ननु यथा मृगक्षीरमित्यादौ स्त्रीत्वाविवक्षायां स्त्रीप्रत्ययाभावः तथा नपुंसकत्वस्याविवक्षितत्वे तस्यापत्यमित्यत्रामादेशेन न भवितव्यम् ।

अत्र केचित् आर्पत्वाच्छब्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति भाष्याच्च तत्रामादेश इति वदन्ति ।

अन्ये तु अतोऽमित्यस्य नपुंसकत्वबोधकात्त्वमोरमिति नार्थः, अपि तु नपुंसकत्वशक्तात् इति । तथा च तस्यापत्यमित्यत्र तात्पर्याभावेन नपुंसकत्वस्य बोधाभावेऽपि तन्निरूपितशक्तेः सद्भावादमादेशसिद्धिः । न चैवं जातादिपदस्य त्रिलिङ्गतया तत्र जातः, तत्र भव इत्यादावप्यमापत्तिरिति वाच्यम्, शाब्दिकानां मतेऽर्थभेदेन शब्दभेदाङ्गीकाराज्जातभवादिशब्दस्य तत्तलिङ्गरूपार्थभेदेन भिन्नतया तत्र जात इत्यादौ पुल्लिङ्गस्यैव जातादिशब्दस्योपादानेन तस्य च नपुंसकत्वशक्त्याभावेनामादेशाप्रसङ्गरित्याहुः ।

नव्यास्तु अर्थभेदेन शब्दभेदानुपगमेऽपि न क्षतिः । तथा हि तस्यापत्यमित्यादा-

चपत्यादिपदादपत्याद्विशेषणतया नपुंसकत्वं भासत एवेति नामादेशानुपपत्तिः । परन्तु अपत्यप्रत्ययवाच्यतया तन्न विवक्षितम् । यथा जलं घनरसपदवाच्यमित्यत्र जलविशेषणतया भासमानमपि नपुंसकत्वं घनरसपदवाच्यत्वेन न विवक्षितं तद्वत् । तथा च तत्सम्बन्धपत्यमित्यर्थेऽणादिरिति पर्यवसितार्थकवाक्ये इतिनापत्यत्वावच्छिन्न एव परामृश्यते, न तु नपुंसकत्वविशिष्टमपत्यम् न वा तत्पदार्थं उपगमादि तस्योपगमादि-शब्दलभ्यत्वान् । नापि तत्सम्बन्धं तस्य उपपत्त्यमित्यादाविवेकार्थीभानमहिम्नैव लामान् । एतच्चोपगमादिरपलक्षणं न तु विशेषणमिति तत्त्वम् । एतमेकत्वमप्यणादि-प्रत्ययवाच्यत्वेनाविवक्षितम् । तेन औपगमौ इत्यादयोऽपि सिद्धयन्ति । लिङ्गसंख्ययोः शक्तिग्रहस्तु वृत्तादिवल्लोकत एवेत्याहुः ॥३४-३५॥

ब्राह्मणादिराश्वानां शास्त्रीयलिङ्गावाचकत्वमतस्तदनु

ननु ब्राह्मणकुमारादिराश्वानां लौकिकमेव लिङ्गं वाच्यमस्तु, माऽस्तु शास्त्रीयं लिङ्गमर्थः । शास्त्रीयकार्येषु च शास्त्रीयलौकिकोभयलिङ्गं यथासंभव निमित्तमाश्रीयताम्, तन्त्रेषोभयलिङ्गग्रहणस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तथा च सट्त्वेत्यादौ शास्त्रीयं स्त्रीत्व-माश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः ब्राह्मणीत्यादौ तु लौकिकम् । एव घटानित्यादौ शास्त्रीयं, ब्राह्मण-नित्यादौ च लौकिकं पुंस्त्वमाश्रित्य नत्वम् । नपुंसकत्वं तु शास्त्रेषु सर्वत्र शास्त्रीयमेव । एतच्च ब्राह्मणादीनां शास्त्रीयपुंस्त्वनिरूपितराक्षेरकल्पनेन महत्त्वापवमिति चेत्—न ।

ब्राह्मणचतुर्विधादीनां प्राणिमात्राभिधायिनाम् ।

पुंस्त्वादि लिङ्गं शास्त्रीयं वाच्यं यदि न मन्यते ॥३६॥

तदाऽस्मिन् ब्राह्मणग्रामे पुरुषानय च स्त्रियः ।

ब्राह्मणान् विद्धि वाक्येऽस्मिन्न स्यान्नत्वस्य साधुता ॥३७॥

ब्राह्मणादिराश्वानां हि शास्त्रीयलिङ्गावाचकत्वे स्त्रीपुरुषोभयपरत्वेन प्रयुक्ते “एतस्मिन् ग्रामे वासिनः सर्वान् स्त्रियः पुरुषाञ्च ब्राह्मणानवेद्मी”ति वाक्ये नत्वानापत्तिः । यदि ह्यत्र ब्राह्मणपदवाच्यं लौकिकं पुंस्त्वं न विवक्ष्यते तदा पुंस्त्वप्रोधकत्वाभावेन नत्वाभावे । अयं विवक्ष्यते तदापि तद्ग्रामवासिस्त्रीगणेषु तदसत्त्वान्नत्वाप्राप्तिरेव ब्राह्मणपदबोधत्वेन विवक्षितयावदर्थेषु पुंस्त्वाभावात् ।

किञ्च एतद्ग्रामवास्यभिन्नसर्वपदार्थाभेदान्वयस्य लौकिकपुंस्त्वेन निरोपितब्राह्मण-पदार्थेषु बाधितत्वेन सर्वान् ब्राह्मणानवेद्मीति वाक्यत्रयोपस्थाप्रामाण्यापत्तिः ।

यथा हि पीतेष्वपि सत्सु घटेषु अत्र सर्वे घटा नीला इति बोधस्याप्रामाण्यं तद्वत् । मम तु लौकिकलिङ्गाविवक्षणात्, विवक्षणाच्च शास्त्रीयपुंस्त्वस्य, तस्य च केवलान्वयित्वेन स्त्रीष्वपि सत्त्वात् एतद्ग्रामस्थान् सर्वान् ब्राह्मणानवेहीति वाक्ये पुंसीति नत्वमुपपद्यते, शास्त्रीयकार्यमात्रे शास्त्रीयस्यैव लिङ्गस्य निमित्तत्वोपगमात् ।

न चैतद्वीत्या स्त्रीपुरपोभयतात्पर्येण इमा ब्राह्मण्य इत्यपि प्रयोगः स्यात् लौकिकस्त्रीत्वस्याविवक्षणात् शास्त्रीयस्त्रीत्वविवक्षणाच्च तस्य च पुंस्वपि सत्त्वादिति वाच्यम्, शब्दस्वभाववैचित्र्यात् स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहृतब्राह्मणादिशब्दान्निवमतः स्त्रीव्यक्तिमात्रबोधात् ।

एवं त्वन्मते पुमान् स्त्रियेत्येकशेषे ब्राह्मणान् पश्येत्यत्र नत्वानुपपत्तिः, ब्राह्मणीषु लौकिकपुंस्त्वाभावात् । मम तु तत्र पुंवाचकस्य शेषे तद्बोध्यशास्त्रीयपुंस्त्वस्य ब्राह्मणीष्वपि सत्त्वेन नत्वमुपपन्नं भवति ।

अथ ब्राह्मण्यादिशब्दात् पुरुषत्रोधापत्तिवारणाय लौकिकलिङ्गवाचकात् शास्त्रीयपुंस्त्वादिवर्धे तत्सामानाधिकरण्यात् लौकिकस्यापि पुंस्त्वादिवर्धो भवत्येवेति नियमस्य तदनुसारिकार्यकारणभावस्य च स्वीकरणीयतया ब्राह्मणान् पश्येत्यत्र शास्त्रीयपुंस्त्वबोधे लौकिकस्यापि पुंस्त्वस्य भानावश्यकतया पुमान् स्त्रियेत्येकशेषसिद्धान् ब्राह्मणादिशब्दात् स्त्रीपुरपोभयबोधानुपपत्तिस्तदवस्थेति चेत्-न, पुमान् स्त्रियेत्यादिशेषविषयेष्वेव तथा नियमोपगमात् ।

एवं शास्त्रीयलिङ्गस्य वाच्यत्वादेव “ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री” तिरास्त्रविहितैकशेषविषये गाव इमा इत्यादौ शास्त्रीयस्त्रीत्ववैशिष्ट्येन वृषभाणामपि बोध उपपद्यते । तत्र लौकिकलिङ्गाभानात् शास्त्रीयस्त्रीत्वस्य च वृषभेष्वपि सद्भावात् ।

तथा च पुमान् स्त्रियेत्याद्येकशेषास्त्रेण द्वयं लभ्यते ब्राह्मणीब्राह्मणावित्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वं तदर्थेऽपि ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं च । अतश्च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषसिद्धान् ब्राह्मणशब्दात् शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टलौकिकपुंस्त्ववत्सहितलौकिकमस्त्रीत्ववद्द्विवहुलब्राह्मणयोधः, सरूपाणामित्यनुशिष्टब्राह्मणशब्दाच्च शास्त्रीयपुंस्त्वसहितलौकिकपुंस्त्वविशिष्टद्विवहुलब्राह्मणविषयको बोधः । तादृशब्राह्मणीशब्दान् शास्त्रीयस्त्रीत्वसहितलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टद्विवहुलब्राह्मणविषयकः । अत एवैकशेषसिद्धानां द्विवचनान्तता बहुवचनान्तता वा । तदसिद्धानां ब्राह्मणप्रभृतिशब्दानां प्रायेणैकपुं-ब्राह्मणयोधकत्वमेकवचनान्तत्वं च । एवं तथाभूतब्राह्मण्यादिशब्दानामप्येकब्राह्मणी-बोधकत्वमेकवचनान्तत्वं च । एतेन ब्राह्मणादेः—

ब्राह्मणादिशब्दानां त्रैविध्यम्

(१) शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टं यत् द्वयं बहु वा लौकिकपुंस्त्वविशिष्टसहितलौकिकस्त्रीत्व-
विशिष्टं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नं तद्वोधकत्वम् ।

(२) शास्त्रीयलौकिकोभयविधपुंस्त्वविशिष्टैकद्विवहुलब्राह्मणत्वावच्छिन्नबोधकत्वम् ।

(३) शास्त्रीयलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टैकद्विवहुलब्राह्मणबोधकत्वं चेति ।

तत्राद्येऽनेकव्यक्तिबोधकतया द्विवचनबहुवचने एव । द्वितीये त्वेकवचनमपि । एवं
चृतीयेऽपि । किन्तु तस्य शास्त्रीयस्त्रीत्वबोधकतया ततः स्त्रीप्रत्ययोत्पत्त्या ब्राह्मणीत्या-
दिकं साधु ।

एकत्रोपप्रत्याख्याने तु ब्राह्मणनाह्वणौ ब्राह्मणीब्राह्मणावित्यादीनामनभिधानान्न
प्रयोगः । द्विवचनबहुवचनमभिव्याहारे ब्राह्मणादिशब्दस्य केवलशास्त्रीयपुंस्त्वलिङ्ग-
बोधकत्वेऽपि साधुलोपगमेन ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इत्यादितः क्वचित् पुरुषमात्रविषयको-
बोधः क्वचित् स्त्रीपुंसोभयविषयकः । अत्रैव सरूपाणाम्, पुमान् स्त्रिया इति शास्त्र-
तात्पर्यम् ।

एवं वृषभचेन्वाद्युभयपरत्वेन गाव इमा इत्यादय एव प्रयोगा न तु गाव इमे इत्या-
दयः । तत्र हि 'प्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री' इति सूत्रेण स्त्रीवाचक एव शिष्यते । अतो
गोशब्दस्य शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टं यत् लौकिकपुंस्त्वविशिष्टसहितलौकिकस्त्रीत्वविशिष्टं
गोत्वावच्छिन्नं तद्वोधकत्वमित्यादि पूर्ववद्वोध्यमित्यलम् ॥३६-३७॥

शास्त्रीयलिङ्गानां शब्दाध्यये ध्रुवः

अमेदकत्वान् सर्वत्र भावादनुभवात्प्रयात् ।

शास्त्रीयलिङ्गवाचित्वं धृयेव परित्यजते ॥३८॥

तथापि लिङ्गशास्त्राणां प्रामाण्याद्व्यवहारतः ।

शब्दशास्त्रीयकार्याणामन्यथानुपपत्तितः ॥३९॥

अधिकस्य च लिङ्गस्यावगमे प्रयमारिधेः ।

लिङ्गानां शब्दान्यत्वं शास्त्रीयाणामपीष्यते ॥४०॥

शास्त्रीयलिङ्गस्य केवलान्वयिन्नेनान्यावर्तस्त्वेऽन्यनुभवागोचरत्वेऽपि च शब्दा-
ध्यन्वं स्वीक्रियते । कुतः लिङ्गानुरागमनानां धनत्रयः पुंसि, स्त्रियां लिङ्, नपुंसके भावे क
इत्यादीनामस्त्रीपदं पुमान् पामेत्यादीनाञ्च प्रामाण्यात्, घटशब्दः पुंसि लिङ् इत्यादित्य-

वक्षरात्, चेतनाचेतनसाधारणपुंस्त्वादिलिङ्गानभ्युपगमे घटानित्यादौ तस्माच्छसो नः पुंसोत्यादिना नत्वादिरूपकार्याणामनुपपत्ते. प्रातिपदिकार्थलिङ्गेति शास्त्रेण प्रातिपदिकार्थापेक्षया लिङ्गेऽधिके भासमाने, प्रथमाविधानाच्च ॥३८-४०॥

त्रिलिङ्गशब्दानां विभागः प्रयोगव्यवस्थाऽथ

त्रिलिङ्गाः शब्दा द्विविधा । विशेष्यनिष्ठाः स्वतन्त्रलिङ्गाश्चेति प्रागुक्तमेव । तत्र य स्ववाच्यलिङ्गत्रयं विशेष्यबोधकशब्दबोध्यलिङ्गमनपेक्ष्यैव पर्यायेण बोधयन्ति ते स्वतन्त्र-लिङ्गाः स्वाधीनलिङ्गा वा उच्यन्ताम् । यथा दाडिमतटविभीतकादयः । ते च स्वल्पत्वात् परिगणयितुं शक्याः । ये पुनस्त्रिलिङ्गा विशेष्यवाचकशब्दप्रयोगे सति तच्छब्दबोधित-मेव लिङ्गं बोधयन्ति तदप्रयोगे च नपुंसकत्व पुंस्त्वं वा प्रत्याययन्ति ते विशेष्यनिष्ठा भन्यलिङ्गाश्चोच्यन्ते । तत्र स्वतन्त्रत्रिलिङ्गानां तत्तल्लिङ्गे यदृच्छया प्रयोगा । यथा-

दाडिम. फलम्, दाडिमी फलम्, दाडिमं फलम् । जलसमीपदेशविशेषस्तट, तटी तटं वा । विभीतको विभीतकी, विभीतकं वा फलम् ।

विशेष्यनिष्ठानां प्रयोगवैचित्र्यम्

विशेष्यनिष्ठशब्दानां वैचित्र्यमिदमीक्ष्यताम् ॥४१॥

ते समानाधिकरणविशेषणसमर्पकाः ।

विशेष्याधीनवचनलिङ्गाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥४२॥

विशेष्यनिष्ठानां प्रयोगेषु बहु वैचित्र्यमस्ति । तदस्माभिः प्रदर्श्यते । तच्च नियत-मेव । तथा हि तेषाम्-

(१) नामार्थसमानाधिकरणविशेषणपरत्वे विशेष्यवाचकशब्दबोधिते एव लिङ्गे तद्बोधितवचने एव च प्रयोगो यथा—नीलः पटस्त्यज्यताम्, रवेतां शार्टी परिधेहि, कोमलं वसनमानीयताम् ॥१-४२॥

असमानाधिकरणविशेषणपरास्तु ते,

पुंस्त्वक्तबोधतात्पर्यसत्त्वे पुंलिङ्गभागिनः ।

स्त्रीव्यक्तिबोधतात्पर्ये सति स्त्रीलिङ्गयोगिनः ॥४३॥

(२) विशेष्यनिष्ठानां व्यधिकरणविशेषणपरत्वे तु यदि पुंस्त्वबोधे वात्पर्यं तदा पुंस्त्वे

प्रयोगः । यदि च स्त्रीबोधे वात्पय तदा स्त्रीत्वे । यथा—अथमाजात्रे ऽयं नीचरजमावः,
अयं न्येष्टायाः पुत्रः, अयं तु कनिष्ठापुत्रः ॥४३॥

प्राप्तेषु त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीबलिङ्गा भवन्ति ते ।

पुंलिङ्गास्तु प्रपृज्यन्ते यदि स्युः प्राणिवोधकाः ॥४४॥

(३) यस्य च विरोप्यनिष्पत्त्य पुंस्त्वे स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा प्रयोगे कृते न विव-
क्षितार्थहानिः तस्येच्छया त्रिष्वपि लिङ्गेषु प्रयोगः प्राप्तः परन्तु स स्त्रीत्वे एव प्रयो-
क्तव्यः । यथा—सर्वैरिष्टं साध्यते । इदन्तु बोध्यम् ।

“न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमप्राप्तव्यं वर्त, एव च कर्मणि ॥”

अत्राद्ये इष्टशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् इष्टः इष्टा इष्टमिति त्रिविधेऽपि प्रयोगे कृते यद्यपि
विवक्षितार्थहानिनं भवति, तथापि इष्टः साध्यते इत्येव प्रयोगः । द्वितीयेऽपि बोध्यं बोध्या
बोध्यः इति त्रिविधेऽपि वक्तुं शक्यः, परन्तु बोध्यमिति नपुंसके एव प्रयोक्तव्यः । एवं
चतुर्थे किञ्चनेति नपुंसके एव प्रयोगो न पुमादौ ।

(४) यदि तु जातादयो लिङ्गत्रयशक्ताः स्त्रीपुरुषोभयपरत्वेन प्रयोक्तुमिष्यन्ते
तदा ते पुंलिङ्गा एव प्रयुज्यन्ते, यथा—“स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्” ॥४४

ते स्त्रीबलिङ्गा घात्वर्थे विशेषणपरा यदि ॥४५॥

(५) यदि विरोप्यनिष्पत्ताः घात्वर्थे समानाधिकरणविशेषणपराः तदा ते स्त्रीब-
लिङ्गा भवन्ति । यथा—स्तोकं पचति, सोल्लासं प्रवीति ।

अत्रेदं बोध्यम् भावार्थककृदन्तयोगे अभेदेन विशेषणपराः स्त्रीत्वे पुंसि च प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । स्तोकं पाकः त्तोकः पाक इति । तथा हि साध्यावस्थापन्नघात्वर्थविशेषण-
परत्वे नपुंसके प्रयोगः सिद्धावस्थापन्नघभावार्थविशेषणपरत्वे पुंसि । एतत्प्रयोगद्वयञ्च
नैसाधिका अपि स्वीकुर्यन्ति, किन्तु दन्तवे केचला घभादयोऽनर्थकाः घभाद्यन्ता अपि
क्रियावाचिनः । तत्र यदा घात्वर्थे विशेषणपरा तदा नपुंसके प्रयोगः, यदा पुनघभाद्यन्त-
नामार्थे विशेषणपरा तदा पुंसि प्रयोग इति विशेषः ॥४५॥

विशेष्यवाचकपदमलिङ्गं यदि वर्तते ।

तदा विशेष्यनिम्नानां प्रयोगः क्लीबलिङ्गकः ॥४६॥

(६) यदि च विशेष्यवाचकपदं लिङ्गवाचकं न, यथा अन्वयघात्वादि, तदा समानाधिकरणविशेषणपराणां क्लीबलिङ्गक एव प्रयोगः । यथा—

“न बुध्यते इत्यपि बुद्धिसाध्यम्” ।

कुटिलप्रीयं धीक्षते । मृदु पचति ।

अत्र बुद्धिसाध्यमित्यस्य विशेष्यम् इतीति । तच्चाव्ययत्वान्न लिङ्गवाचि । अतः तद्विशेषणत्वान् साध्यमिति नपुंसकलिङ्गक एव प्रयोगः । एवं द्वितीयतृतीयवाक्ययोः घातोर्बिशेष्यवाचित्वात् तस्य च लिङ्गावाचकत्वान् समानाधिकरणविशेषणवाचिनः कुटिलप्रीयमृदुपदद्वयस्य प्रयोगः क्लीबे एव । यद्यप्यत्र घात्वर्थविशेषणत्वेनापि नपुंसकता सिद्धा तथापि सामान्यप्रकारान्तरेणापि तद्बोधनं व्युत्पत्त्याघायकमेव ॥४६॥

द्रव्योपसर्जनीभूतगुणस्य च विशेषणे ।

प्रयुक्ताः क्लीबलिङ्गाः स्युर्यथात्यन्तं पदुर्मवान् ॥४७॥

(७) द्रव्योपसर्जनीभूतगुणविशेषणपरत्वेन प्रयुक्ताः अर्थात् पदुत्वमृदुत्वादिगुणविशिष्टबोधकपदुमृदुत्वादिशब्दबोध्यपदुत्वादेः समानाधिकरणविशेषणपराः नपुंसकलिङ्गा एव भवन्ति । यथा—भवानत्यन्तं पदुः । पटोऽयं नितान्तं कोमलः ।

अत्र अत्यन्तपदार्थः पदुत्वेऽभेदेन विशेषणं, पदुत्वं च तदाश्रयरूपद्रव्ये इति द्रव्यं प्रत्युपसर्जनं (विशेषणं) वर्तते । एवं कोमलत्वमपि स्वाश्रयपटद्रव्यं प्रत्युपसर्जनं तद्-विशेषणबोधकात्यन्तशब्दः क्लीबे प्रयुक्तः ।

घस्तुतस्तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् पदार्थैकदेशेऽभेदेन विशेषणपरा नपुंसकलिङ्गा एव प्रयोक्तव्या इति व्यवस्था वाच्या सुगमत्वात् ।

नन्वेवं परमः सुन्दरो महान् पण्डित इत्यादयः कथं प्रयोगाः ? अत्र हि परममहदादिपदार्थोऽभेदेन सौन्दर्यपाण्डित्यादिरूपे पदार्थैकदेशे एव विशेषणमिति चेत्—न । पूर्वोक्तनियमस्वीकारेऽत्येतदोपसङ्गावात् । तस्मात् परमः सुन्दरो महान् पण्डित इत्यादी सौन्दर्यपाण्डित्यादिगतोत्कर्षेण तदाश्रयव्यस्तरेऽप्युत्कृष्टतया

मुन्दरपरिहतादिपदार्थे एव परममहदादिपदार्थाभेदान्वयेन पदार्थकदेशविरो-
धत्वाभान्नोक्तदोषावकाराः । अत एव परमं मुन्दरमानय, महता परिहते-
नोक्तमित्यादी परमादिपदार्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वाद्युपपत्तिः । न चैवमत्यन्तं पटुरित्या-
दावपि पदार्थे एवान्वयः शक्यः, पुंलिङ्गत्वापत्तेः, अत्यन्तं पटुना साध्यमेतत्
इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च । तस्मादिह पदार्थकदेशोऽत्यन्तादिपदार्थाभेदान्वय आव-
श्यकः ॥४५॥

येषां ह्रीवत्वमत्रोक्तं त एकवचनानुगाः ॥४८॥

(८) एतत्प्रकरणे येषां शब्दानां नपुंसकत्वं बोधितं ते एकवचनानुगा भवन्ति ।
तेभ्यः परमेकवचनमेव प्रयुज्यते इति यावत् । यथा—न मे किञ्चन कर्तव्यमस्ति, स्तोत्रं
पचन्ति, अत्यन्तं पटवः ॥४८॥

न्याय्यं लिङ्गं परित्यज्य श्रयन्ति ह्रीवतां क्वचित् ।

तथा हि धीरैः सामान्ये नपुंसकमितोरितम् ॥४९॥

विरोधनिज्जाः 'या विरोधेषु दृश्यन्ते इति न्यायप्राप्तं लिङ्गं परित्यज्य क्वचित्
नपुंसकलिङ्गभाजो भवन्ति । ते प्रदर्शयन्ते—

(९) बहुव्रीहौ क्वचित् पूर्वपदं क्वचिदुत्तरपदं विरोधनिज्जास्वभावविरुद्धनपुं-
सकलिङ्गभाग् भवति । यथा—

दृढभक्तिः, स्वकर्तृकं श्राद्धम्, श्रीस्वामिकर्मणम्, घटोनिवि प्रतीतिसाक्षिकाऽभावः ।
एवाद्ये दृढा भक्तिर्गमेति विप्रहान् दृढाभक्तिरिति न्यायप्राप्तः प्रयोगः । न चात्र पुंयद्वाचः,
अप्रियादिभिव्लुक्तत्वात् । तत्र सामान्ये नपुंसकलिङ्गविषयायां टावभावात् दृढभक्ति-
रिति । स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिरिति ।

द्वितीये स्त्रीकृतकमित्यत्र स्त्रीकर्मिणीकमिति प्रयोगः प्राप्तस्तत्र सामान्ये नपुंसकविष-
याया कर्तृशब्दात्त्रोप्रत्ययामावात् स्त्रीकर्तृकमिति । स्त्रीकर्मिणीकमित्यपि भःत्वेष ।

तृतीये श्रीस्वामिकर्मिण्यत्र श्रीस्वामिनीकमिति प्रयोगः प्राप्तस्तत्रापि सामान्ये नपुं-
सकविवक्षया तथा प्रयोगः ।

एवं चतुर्थेऽपि प्रतीति साक्षिणीक इति यद्यपि न्याय्यं तथापि सामान्ये नपुंसकमिति
प्रतीतिमान्तिमित्यपि भवति ।

(१०) एवं स्वतलादिभावतद्धितप्रकृतेः क्वचिद्विशेष्यनिग्रस्वभावविरुद्धनपुंसक-
लिङ्गबोधकत्वम् । यथा—शरदः कृतार्थाता, वनिताया रतिदुःखशीलता, नियतेर्बल-
वत्त्वम्, स्त्रीणां सुकुमारत्वम् । अत्र तावदौचित्यात् कृतार्थाता इत्यादयः प्रयोगाः
प्राप्ताः । तथा हि स्त्रीप्रत्ययतद्धितप्रत्यययोः प्राप्तौ प्रथमं स्त्रीप्रत्यय एव भवतीति
वैयाकरणसिद्धान्तः । तथा च कृतार्थादिशब्दानां शरदादिसमानाधिकरणविशेषणसम-
र्पकत्वेन प्रयोक्तव्यत्वे प्रथमं स्त्रीप्रत्यये सति पञ्चात्तलादिप्रत्ययः स्यात् । एवं च कृता-
र्थाता इत्यादिप्रयोगः प्राप्तो न कृतार्थतेत्यादिः । तत्रैतादृशाः प्रयोगो नपुंसकत्वविवक्ष-
णाद्भवति ।

“स्वतलोर्गुणवचनस्ये”ति पुंवद्भावेन तु न तत्सिद्धिः, आकडारादितिमुत्रस्थभाष्य
परिभाषितगुणवचनत्वाभावात् । तत्र हि समास-कृदन्त-तद्धितान्ताव्यय-सर्वनाम-
जाति-संख्या-भिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञमिति परिभाषितम् ।

वस्तुतस्तु स्वतलोरिति विषयसप्तमी तस्मात्स्वतलोर्विषये पूर्वमेव पुंवद्भावः प्राप्तः
तद्धितान्तपर्युदासान्न भवतीति ।

अत एव 'नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत्' इति माघपद्ये द्वारवतीशब्दस्य तद्धितान्त-
त्वेनोक्तगुणवचनत्वाभावात् न पुंवद्भावः । यद्यपि द्वारवतीशब्दो न तद्धितान्तः
तथापि गुणवचनस्येत्यस्य गुणवचनप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः करणीयः । तथा च द्वार-
वच्छब्दो न गुणवचनः, तद्धितान्तत्वेन पर्युदस्यमानत्वात् । अतो द्वारवतीशब्दस्य गुण-
वचनप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् पुंवत्त्वम् । किञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषाधलात्
तद्धितान्तपदेन द्वारवतीशब्दस्यापि ग्रहणात् तस्य गुणवचनसंज्ञायां पर्युदासान्न पुंवत्त्व-
मिति । वस्तुतस्तु स्वतलोरिति विषयसप्तमी अतस्त्वतलोर्विषये पूर्वमेव पुंवद्भावः प्राप्तस्त-
द्धितान्तपर्युदासान्न भवतीति । एतावता प्रघट्टेन विशेष्यनिग्रानां प्रयोगवैचित्र्यं प्रभूत-
मुक्तम् ।

प्रयोगवैचित्र्ये प्रमाणम्

अथैवंविधवैचित्र्ये किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । तत्रमुख्यं प्रमाणं तथा तथा
प्रामाणिकप्रयोगदर्शनमेव लिङ्गानां लौकिकत्वात् । अत एव पाणिनिना “लिङ्गमशिष्यं लो-
काश्रयत्वालिङ्गस्य” इत्युक्तम् । प्रामाणिकप्रयोगदर्शनैरेव लिङ्गज्ञानस्य सम्भवेन अनुगत-
रूपेण संक्षिप्य लिङ्गोपदेशस्यासंभवेन च तदुपदेशवैयर्थ्यमिति तदाशयः । लिङ्गबोधक-
शब्दप्रयोगव्यवस्था तु न काचित् शास्त्रकारेण प्रदर्शिता । अभियुक्तैस्तु प्रामाणिकप्रयोग-
मूला काचन व्यवस्था प्रतिपादिता । सा चेयमेका—

वा विशेषेण वच्यन्ते इत्यस्य व्याख्या

“या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।
प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे” ॥

अस्यार्थः—विशेष्ये यद्विङ्गं या च संख्या प्रतीयते तत्समानाधिकरणविशेषणेऽपि प्रायेण तदेव लिङ्गं सैव च संख्या प्रत्येया । अर्थात् यद्विङ्गप्रयुक्तमेव लिङ्गनिमित्तकं शास्त्रीयकार्यं तत्संख्याबोधकमेव वचनमपि तादृशविशेषणवाचके कर्तव्यम् । एवं विशेष्यबोधकात् या विभक्तिः प्रथमादिरूपा दृश्यते सैव विभक्तिः तत्समानाधिकरणविशेषणबोधकाद्विधेयेति । यथा नीलो घट आनीयतामित्यत्र विशेष्ये घटे पुंस्त्वैकत्वे प्रतीयते, ते एव तत्समानाधिकरणविशेषणे नीलपदार्थेऽपि प्रत्येये । तथा च तत्र पुंस्त्वनिमित्तकार्याप्रसक्त्या तत्र प्रयुक्तशास्त्रीयकार्याभावेऽपि एकत्वसंख्यानिबन्धनमेकवचनमेव तद्वोधकात् । तथा विशेष्यवाचकघटशब्दात् प्रथमात्मिका विभक्तिरस्ति सैव नीलरूपविशेषणवाचकादपीति । एतेन नीलं घटः, नीलौ घटः, नीलेन घटः इत्यादीनामसाधुत्वं बोधितं भवति । तेन चेपां मते समानाधिकरणविशेषणविभक्तिभेदार्या तन्मतेऽपि वचनादिव्यवस्था सिद्धा ।

प्राय इत्युपादानात् स्वतन्त्रलिङ्गानां नियतवचनानां च व्यावृत्तिः । तेन इदं ब्रह्मं पङ्कः इत्यादौ न विशेष्यलिङ्गतानियमः । तथा शतं ब्राह्मणः, मैथिली रामस्य दाराः इत्यादी चकनियमानाक्रान्त्या विभिन्नवचनत्वेऽपि भिन्नलिङ्गत्वेऽपि च न साधुत्वहानिः ।

एवं प्राय इत्यनेन यस्य “भाषितपुस्कं पुं बहुगलवस्य” इति गलवाचपंभते पुं बहुगलवस्तरापि व्यावृत्तिरिति ‘मृदौ काव्ये’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा काव्यशब्दस्य नित्यनपुंसकतया ‘मृदुनि काव्ये’ इत्येव प्रयोगः स्यात् ।

इदन्तु बोध्यम् । स्वतन्त्रलिङ्गानां लिङ्गार्थे एव स्वातन्त्र्यात् न्यायाप्रवृत्तिः । संख्यांशे विभक्त्यंशे च प्रवृत्तिर्भवत्येव । तेन ‘पङ्कं पङ्को वा जलमिश्रिता मृत्’ इति विभिन्नलिङ्गप्रयोगेऽपि न विभिन्नवचनता विभिन्नविभक्तित्वा वा । एवं नियतवचनलिङ्गानां वचनलिङ्गचोरेव नैयत्यादुक्तनियमाप्रवृत्तिः । विभक्त्यंशे तु प्रवृत्तिर्भवत्येव । तेन मैथिली रामस्य दारा इत्यादौ विभिन्नलिङ्गसंख्यैकत्वेऽपि न विभिन्नविभक्तित्वा । अत्र विभक्तिपदेन प्रथमादयः सप्तविभक्तयो बोध्याः, त्रिकं विभक्तिसंज्ञमिति भाव्यात् स्वराणां भावहता सप्त सिन्धव इत्यस्य सप्त विभक्तय इति व्याख्याकरणाच्च ।

‘इतोद्भागमलन्वसन्देहाः प्रयोजनमिति भाष्यप्रयोगान् प्रयोजनवच्यैकत्वमभ्युपगन्व

तद्गतैकत्वपरतयोपपादनीयः । प्रयोजनगतबहुत्वपरत्वे तु बहुवचनमेव । तथा च भाष्य-
प्रयोगः । 'इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि' इति ।

प्रयोजनत्वगतैकत्वपरत्वे कुतो नोक्तन्यायप्रवृत्तिः? उच्यते । प्राय इत्यनेन एकत्वान्व-
यित्वेन तात्पर्यविषयत्वार्थतावच्छेदकबोधकस्यापि व्यावृत्तेः । अत्र एव 'इति हेतुत्-
दुद्भवे' इति कारिकाया 'इति त्रयः समुदिता हेतुः' इति काव्यप्रकारव्याख्याप्रत्य-
संगच्छते । अत्र हि हेतुपदं कार्योत्पत्तिप्रयोजतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नपरं
तादृशसमुदायत्वान्वितमेकत्वं प्रिवक्षितमिति नोक्तन्यायविषयतेति त्रयो हेतुरिति
विभिन्नवचनतोपपत्तिः । एवं च 'या विशेष्येषु हरयन्त' इति कारिकायाः अर्थत्रयं विभ-
जनीयम् । तथा हि—(१) यन् अनियतलिङ्गं स्वतन्त्रलिङ्गभिन्नं यल्लिङ्गावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकं तस्य तल्लिङ्गावच्छिन्नप्रकारताप्रयो-
जकत्वम् इत्येकोऽर्थः । तेन पुरुरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ।
स्वतन्त्रलिङ्गभिन्नमित्युक्त्वा च इदं वस्तु अर्गला इत्यादिप्रयोगा निरावाधाः ।

(२) द्वितीयश्चायमर्थः—यत् अनियतवचननेकत्वान्वयित्वेन तात्पर्यविषयत्वार्थता-
वच्छेदकबोधकं यत्संख्यावत्त्वेन प्रतीयनानार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयो-
जकं तस्य तत्संख्यावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वमेव । तेन घटो द्रव्यमित्यादौ लिङ्गारो
नियमस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि वचनारो प्रवृत्त्या समानवचनत्वमेव ।

(३) तृतीयश्चायमर्थः—समानाधिकरणविशेष्यवाचकं विशेष्यवाचकविभक्तिसमा-
नविभक्तिरनेवेति । अत्र नियतलिङ्गभिन्नत्वेन वा नियतवचनभिन्नत्वेन वा संकोचामा-
वात् पूर्वोक्तनियमविषयेऽप्येतन्नियमप्रवृत्त्या मैथिली दाराः, शतं कलसा, इत्यादौ
समानविभक्तिता भवत्येव । अत्रावशिष्टविचारोऽप्ये वचनविचारे द्रष्टव्यः ।

सामान्ये नपुंसकम्

अपरा चेयं लिङ्गव्यवस्था वैयाकरणैरुच्यते सामान्ये नपुंसकमिति । तथा च भट्टे-
जिरीद्वितः त्रिद्वान्कोमुद्या 'स्त्रिणाः पुंवादि तिसूत्रव्याख्यावत्तरे प्राह—सामान्ये नपुंसकं
दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिरिति ।

तत्र लक्ष्मणेश्वरेश्वरे नागेश्वरः 'अदाह्यनिवृत्तिनात्रपरत्वेन लिङ्गविशेषविज्ञा
नेति' भावः । तद्विचारायां दृढाभक्तिरितिसिध्यर्थं प्रियादिषु तत्पाठ इति व्याख्यन् ।

अत्र लिङ्गविशेषविवक्षा नेत्युक्त्वा लिङ्गसामान्यविवक्षेति लभ्यते । अन्यथा लिङ्ग-
विवक्षा नेति वदेत् । लिङ्गविशेषविवक्षा च स्त्रीत्वत्वादिविशेषधर्मपुरस्कारेण विवक्षा ।
लिङ्गसामान्यविवक्षा तु लिङ्गत्वेन बोधनेच्छेति स्पष्टमेव । न चैवं लिङ्गविशेषवि-

वक्ष्या नपुंसकत्वे घटमस्तीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, सामान्ये नपुंसकताया विशेष-
निम्नविषयत्वान् प्रामाणिकप्रयोगविषयत्वाच्च । अत एव सामान्ये नपुंसकत्वविवक्षया
नीलं घट इत्यादयो न प्रयोगा, शिष्टव्यवहारेष्वदर्शानान् । एवञ्च दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे,
सा मुनोश्च रतिदुन्दरालताम्, निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता, इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगा-
नुसारेण सामान्ये नपुंसकता ।

अत्रेदं तत्त्वम् । विशेष्यनिर्गानां पुंत्वत्वादिविशेषरूपेण लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण च
लिङ्गबोधकत्वम् । तत्र पुंत्वनिमित्तकं कार्यपुंत्वत्वरूपेण लिङ्गबोधे भवति, एवं स्त्रीत्व-
निगन्धनं स्त्रीत्वत्वरूपविशेषधर्मेण बोधे । नपुंसकत्वनिमित्तकं तु नपुंसकत्वत्वरूपवि-
शेषधर्मेण लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण वा नपुंसकत्वबोधे सति जायते । एतदेव सामान्ये
नपुंसकमित्यनेनोच्यते । तथा च धनं वनमित्यादी नपुंसकत्वस्य नपुंसकत्वत्वरूपवि-
शेषधर्मेण बोधादभादिकं प्रवर्तते, दृढभक्तिरित्यादी तु लिङ्गत्वरूपसामान्यधर्मेण बोधात् ।
स्त्रीत्वत्वरूपविशेषधर्मेण लिङ्गस्य बोधाभावात् स्त्रीत्वनिमित्तकं टावादि कार्यम् । तत्या-
पत्यमित्यत्र नपुंसकत्वमविवक्षितमित्यस्य तु अग्न्ययवाच्यत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः ।
तथा च नपुंसकत्वत्वेन बोधस्याक्षतत्वेन न नपुंसकत्वप्रयुक्तमादेशानुपपत्तिः । तत्र
जातः, तत्र भयः, इत्यादावविवक्षया लिङ्गस्य बोध एव नेति नामादेशापत्तिरिति ।

अनुकरयत्त्रिविचारः

अनुकरणमनुकार्यलिङ्गभाग्भवति । तेन गौर्यां गकारः पीताम्बरायां पदद्वयस्य
षट्प्रीति इत्यादी गौरीपीताम्बराप्रभृतिशब्दाः स्त्रीलिङ्गा अनुकरणं प्रकृतिवदिति
न्यायात् । अत एव तत्र हपावन्तप्रयुक्तमपि कार्यम् ।

यद्युनि षट्प्रीतिविति तु सौत्रं नपुंसकत्वम्, सामान्ये नपुंसकताया विशेष्यनिष्प-
विपत्त्वान् ।

यत् निदान्तकौटुम्बानुक्तम् स्त्रीरतिर्देशान् शब्दस्वरूपापेक्षयति, तस्य यदि शब्द-
स्वरूपे इन्वध्याहारे तात्पर्यं तदापि यन्पुराणस्य विशेष्यनिष्पत्त्वामासान् नपुंसकनिर्देशानु-
पपत्तिरेव । यदि वा यन्पुराणस्य यन्पुराणस्य रूपे लक्ष्मिन्वारायण, तदापि पुंस्वमेव स्यान्
नपुंसकत्वं, न हि लक्ष्म्यायां लिङ्गव्यन्धनं, न शरत्तं गङ्गेत्यादी रत्नादिपदस्य रत्नसदृशा-
दिल्लक्ष्म्य लिङ्गव्यन्धनादर्शानान् । शुभादिशब्दान् शुभिनामपि वाचका एव न लक्ष्म्या-
शुभे शुभादयः पुंनि शुभिनिज्ञान् तद्वतीत्युक्तत्वान् । न च कौपे लक्ष्मिर्गौर्या बोध्यते, अपि तु
शब्द एव । तस्मान् शब्दरूपापेक्षयति चिन्त्यमेतत् । एवमन्दिरे शुभमदमदी इत्युक्ति-

रपि चिन्त्या । यदि हि तौ शब्दौ न लिङ्गबोधकौ तर्हि तदनुकरणे युष्मदस्मदी इत्यत्र कुतो नपुंसकता ? यदि च लिङ्गबोधकौ तदा अलिङ्गे इति कथनमसंगतमिति ॥४६॥

तच्छब्दलिङ्गवचनविचारः

अथ बुद्धिविषयवाचितच्छब्दस्य लौकिकलिङ्गवाचकत्वासम्भवः, गृहे घटोऽस्ति तमानयेत्यतो बाधानापत्तेः । एवञ्च 'तामानयन्मलाद्दुष्टा' मिति शुम्भोक्तवाक्यात् स्त्रिया एव कथं बाधः ? साप्रत्ययसमभिव्याहृततत्पदात् स्त्रिया एव बाध इति तु वक्तुमशक्यम् । 'शरदागता सा रमणीया, व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिवेये'त्यादौ व्यभिचारादिति चेत्-अत्रोच्यते—

तच्छब्दो यत्पदार्थस्य परामर्शनहेतवे ।

प्रयुज्यते स तल्लिङ्गतत्संख्याबोधको भवेत् ॥५०॥

तच्छब्दो हि न स्वतन्त्रलिङ्गसंख्यको नापि विशेष्यनिष्पन्नः, अपि तु बुद्धिस्थयत्पदार्थपरामर्शाय प्रयुज्यते तत्पदाधीनलिङ्गतदधीनवचनञ्च । एवञ्च 'काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम्' इति चण्डमुण्डोक्तवाक्यघटकस्त्रीपदार्थपरामर्शहेतवे प्रयुक्ततामिति शब्दः स्त्रियमेव बोधयतीति युक्तमेतत् । स च स्त्रीपदाधीनलिङ्गसंख्यकत्वात् स्त्रीप्रत्ययमेकवचनं च भजति ।

या गृहेऽस्ति तामानयेत्यत्र पुरुष इत्यादेरध्याहारायोगात् स्त्रिया एव बोधः । व्यक्त्यादिपदाध्यारे तु कदाचित्पुंमेऽपि बोधः संभवत्येव ।

प्रसिद्धवाचितच्छब्दस्तु विशेष्यनिष्पन्न एव । तस्मै कृप्याय नमः, तामावां प्रणमामीत्यादौ तथा दर्शनात् ॥५०॥

अथ 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलम्ये'त्यत्र तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गता कथम् ? नपुंसकशैत्यशब्दार्थपरामर्शकतया नपुंसकलिङ्गकत्वस्यैवोक्तरीत्याचित्यात् । अत्रोच्यते—

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्याभेदबोधवत्पदम् ।

तत्तल्लिङ्गमुपादत्ते पथविणोति निर्णयः ॥५१॥

तच्छब्दो यत्किञ्चित्त्वोचितमुद्देश्यमर्थ परामृशन् यद्यभेदसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकस्तदा कदाचिदुद्देश्यगतं लिङ्गं बोधयति कदाचिद्विधेयगतम्, शब्दस्वभाववैचित्र्यात् । यथा 'शैत्यं ही'त्यत्र तच्छब्दः शैत्यशब्दबोधितशैत्यरूप-

सुरेरयं परामृशन् प्रकृतिपदार्थनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतानिरूपितासुरेरयतां प्रयोजयतीति तस्य विधेयभूतप्रकृतिपदायगतस्त्रीत्वबोधकतया स्त्रीप्रत्ययान्तता ।

तत्रैव यदि सेतिपदमपनोय तत् इत्युच्यते तदा तस्योद्देश्यभूतशैत्यपदार्थगतस्त्रीत्वबोधकत्वं स्यादित्यैच्छिको द्विबोधोऽपि प्रयोगः साधुः । एवं तत्र यो विप्रो दृष्टः तन् देवदत्तस्यापत्यम् स देवदत्तस्यापत्यमिति वा । अत्र यच्छब्दाप्रयोगोऽपि तथैव ।

एषा च लिङ्गव्यवस्था त्यदाद्यन्तर्गतानाम् इदम् एतद् अदस् शब्दानामपि योष्या उक्तं च पत्न्यामाप्ये कैरटेन “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागभवती”ति । अस्यार्थः । उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोः उद्देश्यविधेययोः ऐक्यमापादयत् अभेदं बोधयत् सर्वनाम तत्संज्ञकतदेतदादिरानन्दः पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाक् कदाचिदुद्देश्यगतस्य कदाचिद्विधेयगतस्य लिङ्गस्य बोधकं भवतीति ॥५१॥

शक्यशब्दे लिङ्गवचनविचारः

द्विविधः शक्यशब्दोऽस्ति विशेष्यार्थानलिङ्गकः ।

नित्यङ्गीयत्वलिङ्गश्च नित्यैकवचनान्तकः ॥५२॥

अन्त्यः प्रायेण तुल्यन्तक्रियाकमेणि दृश्यते ।

प्रथमान्तविशेष्यस्य विशेषणत्तमर्षकः ॥५३॥

यथा गृहशब्दो द्विविधः । पुल्लिङ्गत्वे सति नित्यं बहुवचनान्तः प्रथमः । ‘गृहाः संति च भून्त्येवे’त्यमरोक्तः, द्वितीयस्तुऽनपुंसकलिङ्गत्वे सत्यनियतवचनः ‘गृहं गेहोदवसित’मिति तेनैवोक्तः । यथा वा ‘स्त्रियां सुमनसः पुष्पमित्यमरः’, ‘सुमनाः पुष्पमालत्यो’रिति मेदिनी । उभाभ्यां सुमनसशब्दो द्विविधो लभ्यते नित्यबहुवचनान्तोऽनियतवचनश्च ।

यथा शक्यशब्दोऽपि द्विविधः । नित्यप्रथमैकवचनान्तत्वे सति नित्यनपुंसकलिङ्गः प्रथमः । द्वितीयस्तु कृत्यप्रभृतिशब्दवन् त्रिलिङ्गत्वे सति विशेष्यनिष्पन्नः । तत्र विशेष्यस्य पुंस्त्वे स्त्रीत्वेऽपि वा द्विवहुलत्वेऽपि वा शक्यमिति समानाधिकरणविशेषणपदं सर्वत्र साधु । नित्यनपुंसकत्वेन नित्यैकवचनान्तत्वेन च लिङ्गसंख्याव्यत्ययाभावात् । यथा ग्रामो गन्तुं शक्यम्, भोजनेन ध्रुत् प्रतिहन्तुं शक्यम्, वातरोगात् बाह् उत्यापयितुमशक्यम्, घाताः सेवितुं शक्यम् । एषु सर्वत्र अनियतवचनस्य त्रिलिङ्गस्य लिङ्गवचनव्यत्ययेन योजना कर्तुं शक्यते । यथा ग्रामो गन्तुं शक्यः, भोजनेन ध्रुत् प्रतिहन्तुं शक्या, बाह् उत्यापयितुं शक्यौ, घाताः सेवितुं शक्या इति ।

तत्र शक्यशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वे प्रमाणन्तु 'शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तु'मिति पत्यशापां महाभाष्यप्रयोगः । विशेष्यनिघ्नस्यैव शक्यशब्दस्य सत्त्वे तु क्षुब्धशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् शक्या चानेनेति वदेत् । गोकुलनाथेनाप्युक्तभाष्यप्रयोगप्रा-
माण्यात् तथाविधप्रयोगाणां साधुत्वं पदवाच्यरत्नाकरे प्रतिपादितम् ।

यत्तु क्षुत्प्रतिहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगस्य सामान्ये नपुंसकत्वेनापि सिद्धभा-
तस्य नित्यनपुंसकत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति तत् न । सामान्ये नपुंसकताया धृत्तिघटक-
मात्रशब्दविषयत्वात् धृत्तिष्वेव प्रामाणिकतथाविधप्रयोगदर्शनात् । किञ्च सामान्ये
नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वमात्रमुपपादयितुं शक्यं न तु नित्यनपुंसकत्वे सति नित्यैक-
वचनान्तत्वम् । तस्यास्वीकारे तु 'शक्यमञ्जलिना पार्तुं वाताः कुसुमगन्धिन' इति
रामायणप्रयोगो नोपपद्येत । तस्मात् नित्यैकवचनान्तनपुंसकशक्यशब्दाङ्गीकार
आवश्यकः ॥५२-५३॥

इति लिङ्गवचनविचारे लिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ वचननिरूपणम्

वचनशब्दार्थः

प्रोच्यते वचनं संख्या तथैकवचनादियम्

विचार्यते तदुभयं कुत्र कीदृग् भवेदिति ॥५४॥

यद्यपि वचनशब्द उक्तिपर्यायः प्रसिद्धः "व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच" इत्यमरकोपात् तथापीह लिङ्गवचनविचारे संख्याबोधकः पाणिनिसंकेतितैकवचनादि-
बोधकश्च तन्त्रेणाभिमतः ।

अस्ति च संख्यापर्यायोऽपि वचनशब्दः "लुपि युक्तयद्वयक्तिवचने", "प्रातिपदिकार्य-
लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" इति पाणिनीयसूत्रयोः संख्यावाचकस्य वचनशब्दस्य
दर्शनात् । तथैकवचनद्विवचनबहुवचनानां सामान्येन वाचकोऽपि सः "त्रियासमभि-
व्याहारे लोट्" इति सूत्रे सिद्धान्तकीमुया पुरुषवचनसंज्ञे तु नेहातिदिश्येते इत्येकवचना-
द्विवाचकवचनशब्दस्योपादानात् । व्युत्पत्तिगादेऽपि "यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरप्रिभ-
क्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणवाचकपद-
योः समानवचनत्वम्" इत्येकवचनाद्विवाचकस्य वचनशब्दस्योपादानात् । 'नामैरुद्देशो
नामग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायात् भामादिशब्दे सत्यभामादिबोधकत्ववत् वचनशब्दे
एकवचनाद्विबोधकत्वसंभवात् ।

तदुभयमपि वचननिदातो विचार्यते येन क क्वमन् अचनं स्यात्, का वा संख्या
श्रेयसि बालानां निर्णयः स्यात् ।

विभक्त्य एकवचनद्विवचनौ वचिकाः

संख्या चैस्त्वादिपराधान्ता । तथा त्रिन्वादित्र्यापकं बहुत्वमपि संख्या, प्राणिना
यद्युज्ज्वान्वयसन्नासत्रकत्वेन शेषनात् । तामां मध्ये केवलनेकत्वद्वित्वबहुत्वसं-
ख्याना द्योतिका वाचिका वा एकवचनद्विवचनबहुवचनरूपा विभक्त्यः सुपत्तिरुच्य
भवन्ति ।

“द्योतिका वाचिका वा सुद्विन्वादीना विभक्त्यः” इति हरिगोस्तत्वान् । तत्र यैया-
करणाना मते द्योतिकाः । नैमायिकाना मते तु वाचिका इति विवेकः । तत्र शाब्दिक-
मते एस्त्वादिमं गणपि विभक्तिप्रकृतैरेवार्थः । सा चैकवचनादिसममित्यादारात् घटः
घटौ गन्धति गन्धत इत्यादी प्रतीयते । तथा च तदर्थतात्पर्यमाहकत्वमेव तदर्थ-
शान्क्या । तार्किकमते तु मन्व्या विभक्त्येवार्थो न प्रकृतैरिति बोध्यम् । तथा च
प्राणिनिराह “बहुषु बहुवचनम्”, “द्वेष्योर्द्विवचनैकवचने” इति । स्वौजसित्यादौ
तिपुनमित्यादौ च एकवचनादिक्रमेण अभिधानम् । अत्र त्वपरोक्षक्रमेण बहुवचनद्विव-
चनैकवचनानां विधानमिति । आभ्यां च मूलाभ्यां बहुत्वद्वित्वैकत्वेषु विवक्षितेषु बहु-
वचनद्विवचनैकवचनानां माधुर्व्यं लभ्यते ।

बहुत्वादावेव बहुवचनादि

अपि च “बहुषु बहुवचनम्”, “द्वेष्योर्द्विवचनैकवचने” इति सूत्रद्वयं नियमार्थम् ।
बहुत्वादौ विवक्षिते एव बहुवचनादि साध्विति । अत एवैकद्विकर्तृके पाके एते एव-
न्तीति न प्रयोगः । न वैकबहुलकर्तृके इमी पचत इति ।

नियमार्थता कयमिति चेन् ? इत्यम् । वैयाकरणैः स्वार्थोऽन्यलिङ्गसंख्याकारकाणां
नानार्थत्वं, क्रियात्वक्रियाकारसंख्याकारकाणां धान्वर्थत्वं मन्यन्ते । तथा च स्वादीनां
त्रिपदादीनाञ्च बहुत्वादि कर्मत्वागर्थपुरस्कारेण विधानाभावेऽपि स्वौजमित्यादिना तिप-
त्तिसित्यादिना च शाब्देन स्नानान्यतो विधानेनैव ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भव-
न्तीति न्यासाद्बहुत्वादौ कर्मत्वादौ च सिद्धया बहुषु बहुवचनमित्यादे कर्मणि द्वितीये-
त्वादेः वा कर्मणि चेत्यादेश्च नियमत्वम् । इत्थं नियमार्थता भाष्यकृतैव सिद्धान्तिना ।

एकत्वादेवेऽपि द्विवचनवचनम्

नन्वेवं यदि बहुषुमित्यादिशाब्दद्वयेन बहुत्वादौ विवक्षिते एव बहुवचनादयो व्यापन्ते

तदाऽव्ययेभ्यः कथं सुबुत्पत्तिः ? तदर्थस्यासत्त्वरूपतया सख्यान्वयायोग्यत्वेन सत्या-
विवक्षाया असम्भवात् । न चाव्ययेभ्यः सुप श्रवणाभावेन सुपोऽनुत्पत्तावपि वा क्षति-
रिति वाच्यम्, “अव्ययादाप्सुप” इति सूत्रासंगते । किञ्च ततः सुपभावे सुपन्तत्वा
भावेन पदत्वाभावात्, ‘उच्चैस्तेऽध्ययन शनैर्मे’ इत्यादौ पदात्परत्वाभावेन तेमयाद्या
देशाभावप्रसङ्ग इति चेत्—अत्रोच्यते

श्रीसर्गिकैकवचनसाधनम्

एकवचनमित्युत्सर्गं कर्तव्यम् । तस्य च द्विवचनयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके
भविष्यत इत्याश्रित्य द्वयैर्योरित्येकप्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानाद्यथोत्तरमुनीनां
प्रामाण्यादौत्सर्गिकस्यैकवचनस्य सख्यानिमित्तकत्वाभावेन एकत्वबोधाभावेऽपि
प्रवृत्त्या अव्ययेभ्यः पचतिरूपादिभ्यश्चैकवचनं जायते । तथाऽव्ययेभ्यो न केवलं प्रथ-
माया एव अपि तु अत्र्ययादाप्सुप इतिप्रत्याहारप्रहणसामर्थ्यात्सकलधिभङ्गतीनाम् ।
तेन “नात्रयीभावादि”ति सूत्रे पञ्चम्या इति चरितार्थम् । उपकण्ठम् उपनण्डेन वा
इत्यादिवैकल्पिकरूपाणि च सिद्धयन्ति तृतीयासप्तम्योर्नहुलमित्युक्तत्वात् । प्रशस्तं
पचति पचतिरूपं देवदत्तं, प्रशस्तं पचतं पचतो रूपं देवदत्तमवत्तौ इत्यादौ तु प्रथ-
माया एवैकवचनम् । रूपतरादिप्रत्ययान्तात्तृतीयादेः प्रयोगादर्शनेनानभिधानात् योगवि-
भागादिप्रसिद्धिर्नन्वनिष्पादानमिति न्यायाच्च । एकप्रहणाकरणे हि एकवचनमिति
योगविभागस्याप्रत्ययकत्वात् ।

नन्वेव बहुषु बहुवचनमित्यादेर्नियमत्वेऽपि स्वादितिवादिविधायकसामान्यशाम्ना-
भ्यां द्वित्वे बहुवचनं, बहुत्व्ये द्विवचनं च मा भूत् एतदर्थं बहुत्वद्वित्वयोरेव बहुवचन-
द्विवचने भवत इति नियमाश्रयणे द्वित्वादायेकवचनापत्तिः । एतदर्थं यदि बहुत्वद्वित्व-
योर्नहुवचनद्विवचने एवेति नियम आश्रीयते तदैकस्मिन्बहुवचनद्विवचनयोरापत्तिः ।
तस्मादेकप्रहणमाप्रत्ययकम् । तत्संज्ञे एकत्वे एवैकवचनमिति नियमस्यापि सिद्ध्या
नोक्तदोषावनाशः ।

एतमेव हि “जेपे प्रथम” इति सूत्रे शेषप्रहणमप्याप्रत्ययं भवति । तथा हि तदभावे
यदि श्रूयमाणेऽध्याह्वयमाणे वा युष्मदि सत्येव मध्यम इति तथामूलेऽस्मदि सत्येवोत्तम
इति च नियमः स्वीक्रियते तदा शेषे प्रथम इति सामान्यशाम्नेण तयोः सतोः प्रथमपुरु-
षोऽपि स्यात् । यदि च तयोः सतोर्मध्यमोत्तमावेवेति नियमोऽङ्गीक्रियते तदा शेषेऽपि
मध्यमोत्तमौ स्याताम् । तस्मात् शेषप्रहणं क्रियते । तथा च शेषे प्रथमपुरुष एवेति नियमाच्च

तयोः प्रथमपुरुषापत्तिः । एवञ्च तत्र शेषप्रद्वयवत् अत्रैकप्रद्वयत्वात्प्रावृत्तवत्तत्त्वात् । एवञ्च तत्र शेषप्रद्वयवत् अत्रैकप्रद्वयत्वात्प्रावृत्तवत्तत्त्वात् । एवञ्च तत्र शेषप्रद्वयवत् अत्रैकप्रद्वयत्वात्प्रावृत्तवत्तत्त्वात् ।

एकत्वाप्रिवृत्त्यामप्येकवचनसद्वयमनप्रद्वयप्रत्याख्यानस्यावश्यकत्वात् । उक्ता पत्तिमु, न बहुषु, बहुवचनम्, द्वयाद्विवचनमित्युभयप्राप्तयनिर्माश्रयणादिति भाष्या- शयात् । तथा हि बहुत्वाद्वयधारय बहुवचनाद्वयवचन इति निरमात् एकत्व, न बहुवचन- द्विवचनयारापत्तिः । तथा बहुत्वाद्वयधारयद्वयवचनाद्वयवचन एवति निरमात् बहुत्वद्वय- धारेकवचनापत्तिरपि नेति प्रत्याख्यायते एकप्रद्वयम् । एव हि एकत्वस्याप्रिवृत्तमेवेक- वचननुपपद्यते ।

यद्यप्येतद्रत्या द्विविधनियमाश्रणेन शेषप्रणममपि प्रत्याख्यन्तु शक्यते तथा- प्यावृत्तिमन्तरेण द्विविधनियमामभवान् युष्मद्युपपत्ते इत्यात्सिन्नुद्गारात्त्वपेनमा शेष- प्रद्वयकरणे एव लाक्षणम् । प्रकृते तु एकत्वाभावेऽप्येकवचनमिद्वये एकप्रद्वयापाकरण- वरयकमातावृत्तिप्रयुक्तं गौरिव सम्मिति भाष्यागमः ।

अत्र घटाऽन्तायत्रैकवचनपपादनम्

अयमेकैवे एकवचनमित्यर्थाभावे एकवचने एकत्वनिर्दिष्टशक्तिप्रद्वयकाभावात् अत्र घटाऽन्तात्यान्ति एकवचनाद्ये कथमिति चेत्—लाकृत इति गृह्यम् । लाकृ हि अत्र घटाऽस्ति न तु घटी इत्यादिव्यवहारात् एकवचन एकत्ववाचकत्वं गृह्यत । न हि व्या- करणत एव व्याकरणपादिग्रन्थे शाकप्रद्वय इत्यास्ति निरमः । तृनाद सख्यामाः दारल- जादेञ्च बहुवचन्यत एव शक्तिप्रद्वयान् ।

तथा चार निष्कर्षे लाकृत्यवहात् एकरान्त्य गृहीतैकत्वशक्तिरत्वेन यत्कैक- वचने वक्तुन्नात्यं तथा तद्वाधा भवति । यथा त्वनभवात् समये वा वाचन प्रयाचन निरदादकत्व न निरद्वयते तद्वैकवचनमत्तरेऽपि नैकत्ववचनम् । यथा भूतज्ञे घटाऽस्ति, ब्राह्मणं न हन्तव्यम् । द्विवचनमद्वयवचनान्तु निरनितद्वित्वमद्वयवचनानुगोन्वात्मा- धुत्वेन तद्विरहण प्रमाण एव नेति घटी स्त इत्यान्ति निरमेत द्वित्वादिनाद्य इति ॥२४॥

अस्मिन्निष्कर्षवचन सत्यवचनके इति नान्यमद्वयम्

औत्सर्गिकैकवचन सत्येव गमके मवेत् ।

यथाव्ययात्तदुत्पत्तौ लुग्विनिर्गमकः स्थितः ।

इति नागेशमतेन निदान्तःशेखरे कृतः ॥२५॥

औत्सर्गिकैकवचनविषये नागेशभट्ट आह—एकग्रहणप्रत्याख्यानोऽप्येकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रायेणैकत्वे एवैकवचनं जायते । एकग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यात्तु यत्र किञ्चिद्गमकं तत्रैकत्वाविषयज्ञायां तदुत्पत्तिः । यथाव्ययादुत्पत्तौ अव्ययादाप्सुप इति गमकम् । एवं पचतिरूपं चैत्रः, पचतो रूपं चैत्रमैत्रौ, पचन्ति रूपं चैत्रमैत्रजैत्राः इत्यादौ (प्रशस्तं पचतीत्याद्यर्थके) “प्रशंसायां रूपप्” इतिसूत्रविहितरूपप्रत्ययान्वा-
शेकवचनोत्पत्तौ तत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोग एव गमकः । गमकाभावे तु नैवौत्सर्गिकमेकवचन-
मिति । भूतले घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिप्रयोगास्तु घटत्वपटत्वादिजातिगतैकत्वपरतयो-
पपादनीया इति तदाशयः ॥५५॥

औत्सर्गिकमेकवचनं सार्वत्रिकमिति दीक्षितादिमतम्

औत्सर्गिकैकवचनं सर्वत्र स्वेच्छया भवेत् ।

एकेत्यपाकृतं यस्मादित्याहुर्दीक्षितादयः ॥५६॥

प्राचीनैर्मट्टोजिरीक्षितादिभिस्तु औत्सर्गिकैकवचनस्य सार्वत्रिकत्वमङ्गीकृतम् । एतद-
नुसारेण भूतले घटोऽस्तीत्यादावेकत्वबोधने तात्पर्याभावाद् औत्सर्गिकमेकवचनमिति
ब्रुक्तुं शक्यते । अत्रेदं प्रतिभाति—प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामित्यस्ति व्यु-
त्पत्तिः । तत्रार्थशब्देन मुख्य एवार्थः परिगृह्यते । अन्यथा सति तात्पर्ये दण्डीत्यादौ
दण्डादावेकत्वान्वयापत्तेः । तस्मात् प्रकृतिमुख्यार्थ एव प्रत्ययार्थान्वयो न तु प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदके । एवञ्च घट इत्यादौ जातिगतैकत्वपरत्वमेकवचनस्य न युक्तम् । अतस्तत्रैकत्व-
मविवक्षितमित्येव सम्यक् । एकवचनं त्वेकत्वबोधाभावेऽपि भवत्येव, एकग्रहणस्य प्रत्या-
ख्यानात् । एकवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात् नैकत्वे एकवचनम् भाष्यानुक्तेः बहुवचन-
मित्यादौ बहुष्वित्यादेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकग्रहणप्रत्याख्यानयत्नस्य वैयर्थ्यापाताच्चेति ॥५६॥

मैयिष्ठी दारा इत्यादिबहुवचनोपपादनम्

नन्वेकमेकत्वाविषयज्ञायामेकवचनस्य साधुत्वेऽपि बहुत्वाविषयज्ञायां बहुवचनस्य न
साधुत्वम्, बहुत्वे एव बहुवचनमिति नियमस्योक्तत्वात् । एवञ्च—

“नमयति घनुरैशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजपलक्ष्मीर्मथिली तस्य दाराः ॥”

इति जनकप्रतिज्ञावाक्ये दारशब्दात् कथं बहुवचनम् ? एकव्यक्तौ बहुत्वाभावेन

तद्विवक्षाया अममवादिति चेन्—अत्रोच्यते—

दाराः पुंनि च भून्येवेत्यादिकोपानुसारतः ।

आथित्यारोपितां दारप्रमृती बहुतां बहोः ।

वचनं साधु भवति दारप्रमृतिराद्यतः ॥५७॥

‘दाराः पुंनि च भून्येवे’त्यादिकोपस्य बहुत्ववाचकत्वबोधनद्वारा दारादिराद्यस्य नित्यबहुवचनान्तत्वे एव तात्पर्यात् मैथिली दारा इत्याद्यवयवगतबहुत्वस्वारोपाद्बहुवचनमुपपद्यते । तथा चोक्तं तदशिक्ष्यमिति सूत्रभाष्यप्रदीपे कैयटेन “सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात्” केनचिच्छब्देन प्रत्याख्यमानं वस्तु कस्यचिद्विज्ञस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतपुंलिङ्गवचनना मिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चारोप्यते इति संख्यायोगोऽपि सिद्ध इति ।

आरोपे आरोपितस्यापि बहुत्वाद्यैः बहुवचनादिनिमित्तत्वे वा मानन्तु तथा तथा प्रामाणिकप्रयोगाः कोपरूपानुरामनश्च । तेन बहुत्वारोपाक्षरलाजादिभ्य एव बहुवचनं न तु षटपदादिभ्योऽपीति नातिप्रसङ्गः ।

अपि च शास्त्रविक्रानादिकालप्रवृत्तारोपविषये वा बहुत्वे बहुवचनं तयामूते द्वित्वे द्विवचनमिति भगवतः पाणिनेस्तात्पर्यात् मैथिली दारा इत्यादौ बहुवचनं सिद्धयति । ‘दाराः पुंनि च भून्येवे’त्यादिकोपानां दारादिपदार्थे बहुत्वारोपस्यानादिकालप्रवृत्तत्वज्ञापने तात्पर्यात् ।

अथ तादृशारोपविषयमपि बहुत्वादिक्रानाश्रित्य बहुष्वित्यादिरास्त्रप्रवृत्तौ पाणिनेः आत्यर्थं कथमवगम्यत इति जिज्ञासा चेत्—उच्यते । “लुपविरोपे” इति स्वच्छतसूत्रप्रत्याख्यायकं “लुप् योगप्रत्याख्यानात्” इति पाणिनेः सूत्रमेव तथा तात्पर्यमभिव्यनक्ति । तथा हि लुपूरास्त्रप्रत्याख्याने “लुपि युक्तवद्वयक्तिवचने” इति सूत्रस्याप्युद्देश्याप्रसिद्धया प्रत्याख्येयतयाङ्गवद्गकलिङ्गादीनां बहुवचनान्तानामुपपत्तये आरोपितमपि बहुत्वाद्याश्रित्य बहुष्वित्यादिरास्त्रप्रवृत्तौ तथा गोदादीनां नित्यद्विवचनान्तानां मिद्धये आरोपितमपि द्वित्वनाश्रित्य द्वयोर्द्विवचनमिति शास्त्रप्रवृत्तौ च पाणिनेस्तात्पर्यमवरयत्स्वर्णनीयमित्यरथारम्भप्रत्याख्यानपञ्चयोः फलमेवेन प्रत्याख्यानामंगतेः । लुपि युक्तवदिति सूत्रसङ्गमावे लुवन्तैस्त्वेव लिङ्गवचनयोः मिद्धिः सत्यत्याख्याने तु दारलाजादिष्वपीति पाणिनेरनिनायः ॥५८॥

वैयायिकमते मैथिली दारा इत्यादौ बहुवचनोपपादनम्

आहुनैयायिका दारा भृश्रीत्याद्यनुशासनात् ।

रामस्य दारा इत्यादेः साधुत्वं न बहुत्वबोधः ॥५॥

॥१॥ककास्त्वाहुः मैथिली रामस्य दारा इत्यादौ “दाराः पुंसि च भून्त्येव”त्यादिना-
मलिङ्गवचनानुशासनाद्बहुवचनस्य साधुत्वं न तु; ततो बहुत्वप्रतीतिर्बोधितत्वात् । बहु-
वचनाद्बहुत्वबोधो नियता इति तु न वाच्यं, नीला घटा इत्यादौ नीलादिपदोत्तरविभक्त्या
संख्याया अप्रत्यायनात् ॥५॥

विशेष्यवाचिपदतः परवर्तिविभक्तिभिः ।

प्रत्याप्यमाना संख्या हि विशेषणविभक्तिभिः ।

न बोध्यते परं तासां प्रयोगः साधुताफलः ॥५६॥

या हि संख्या विशेष्यवाचकपदोत्तरवर्तिविभक्त्या बोध्यते सा संख्या समानाधि-
करणविशेषणवाचकपदोत्तरवर्तिविभक्त्या न प्रत्याप्यते । तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या
संख्या बोधनेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नविषयताभिन्नतदर्थनिष्ठविषयताशालिराब्दबोध-
सामप्रथा अपेक्षणीयत्वात् । न चैवं विशेषणविभक्तेरनर्थकत्वात् किमर्थं प्रयोग इति
वाच्यम्, तदसत्त्वे असाधुत्वापत्तिवारणाय तत्प्रयोगम्यावश्यकत्वात् पाक इत्यादौ घना-
दिवत् पचतीत्यादौ शपादिवच्च । न च रामस्य दारा मैथिलीत्यादौ बहुत्वाबोधे बहुषु
बहुवचनमितिशास्त्रविरोधः, तेन हि शास्त्रेण बहुवचनस्य बहुत्वे शक्तिर्बोध्यते ‘शक्तिप्रहं
व्याकरणोपमाने’त्याद्युक्तत्वात्, न तु नियमेन बहुत्वबोधकत्वमपि; बोधस्य योग्यतात्प-
र्यज्ञानादिभिर्नियन्त्रितत्वात् । न च बहुत्वाबोधेऽपि बहुवचनस्य साधुत्वे एकस्मिन्नपि
घटे सति अत्र घटाः सन्तीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, न ह्येकस्मिन् घटे सति तारु-
प्रयोगाभावे बहुवचनासाधुत्वं बीजम्, किन्तु घटा इत्यतो धनानामेव घटानां लोके बोधो-
दयेन घटा इत्यादित एकद्वघटबोधोजननम् ।

अथैवं नीलो नीलौ वा घटा इत्यादिप्रयोगाणां बोधाजनकतयैराप्रसक्त्या तदभा-
वाय समानवचनत्वनियमकथनं व्यर्थमिति वाच्यम्, वेदाः प्रमाणं, शतं ब्राह्मणा इत्यादौ
क्वचिदसमानवचनत्वेऽपि बोधदर्शनेन नीलो घटा इत्यादितो बोध उदयते न वेति
संशयनिवर्तनायैव समानवचनत्वनियमकथनस्योपयोगात् ॥५६॥

नैवापिक्रमते समानवचनतानियमविचारः

अथ यदि 'समानाधिकरणविशेषणवाचकोत्तरवर्तिनी विभक्तिः साधुत्वार्थो न संख्याबोधनार्थो तदा नीलो घटा, नीली घटा इत्यादयोऽपि प्रयोगाः स्युः । नैष दोषः ।

तासां विशेष्यवचनतुल्यानामेव साधुता ।

अतश्च न घटा नील इत्यादेः साधुता मता ॥६०॥

समानाधिकरणविशेषणवाचकोत्तरवर्तिविभक्तीनां हि विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितुल्यत्वे सत्येव साधुत्वमिति नीलो घटा इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्त्येदादिपदोत्तरविभक्तितुल्यताभावेन न साधुत्वम् ॥६०॥

नन्वेवं वेदाः प्रमाणं, कलसाः शतमित्यादौ विषयविभक्तीनां कथं प्रयोग इति चेत् ? तत्राह—

प्रमाणत्वशतत्वादिगतैकत्वस्य बोधकाः ।

वेदाः प्रमाणं कलसाः शतमित्यादयो मताः ॥६१॥

विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वे विशेषणवाचकविशेष्यवाचकयोः समानवचनत्वमेवेति नियमः । यत्र च विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्यापि संख्या विधत्ताऽस्ति तत्र वेदाः प्रमाणं शतं कलसा इत्यादावसमानवचनत्वेऽपि नोक्तनियम-भङ्गः । अत्र हि विशेषणवाचकप्रमाणशताद्युत्तरवर्तिविभक्त्यापि प्रमितिकरणवशत-त्वादिगतैकत्वसंख्या विवक्षितैवास्तीति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—विभक्त्यर्थसंख्या प्रायेण प्रकृत्यर्थेऽन्वेति । क्वचिन् प्रकृत्यर्थतावच्छे-दके, यत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वयासंभवः । यथा संपन्नो श्रीहिरित्यत्र श्रीर्देर्दुत्वात् तत्रैकत्वान्वया-योगात् श्रीहित्वे विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः । एवं शतं ब्राह्मणा इत्यत्र शतशब्दार्थस्य बहु-त्वात् तत्रैकत्वान्वयासंभवात् शतपदार्थतावच्छेदके शतत्वे एव तदन्वयः । नीलो घट इत्यादौ च विशेष्यविभक्त्या संख्यायाः कर्मत्वादेश्च बोधितत्वान् विशेषणविभक्त्या संख्या नैष बोध्यते, नापि कर्मत्वादिकम्, प्रयोजनविरहात् । अतोऽत्रैव समान-वचनचमपेक्ष्यते । शतं कलसा इत्यादौ त्वेकरातवावच्छिन्नबोधाय शतत्वादावैकत्वान्वयः । तत्र च न विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वमपेक्षितम् । तस्मान् साधुता-मात्रफलविभक्त्यन्तस्यैव विशेषणवाचकस्य विशेष्यवाचकोत्तरवचनसमानवचनत्व-मावश्यकमिति ।

मीमांसकवैयाकरणयोर्मते तु कारकाणां त्रियायामेवान्वय इति सिद्धान्तात् 'नीलं घटमाहरे'त्यादावेकनीलकर्मकमेकघटकर्मकं घानयनमिति बोधः । घटे नीलतादात्म्यप्रत्ययस्तु पाश्चात्यो मानसः । नीलो घट इत्यत्रापि अस्तीत्यस्याप्याहारात् नीलपदार्थस्य च सत्ताक्रियां प्रति कर्तृकारकत्वेनैकनीलकर्तृकैकघटकर्तृका च सत्तेति शाब्दबोधानन्तरं नीलाभिन्नघटज्ञानं मानसं जायते । तस्माद्विशेषणविभक्तिरपि संख्याद्यर्थबोधिकेत्यलम् ।

अथ प्रकृतं तार्किकमतं प्रदर्शयामः—

समानवचनत्वनियमः

यत्र विशेषानुशासन नास्ति तत्र समानाधिकरणविशेषणविशेष्यवाचकयोः समानवचनत्वम् । तेन 'नीलौ घटः', नीलो 'घटः' इत्यादिप्रयोगाः न साधवः, अपि तु नीलो घटः, नीलौ घटावित्यादय एव । शतं ब्राह्मणा इत्यत्र तु 'विशत्याद्याः सदैकत्वे' इति कोपरूपविशेषानुशासनबलादसमवचनत्वेऽपि साधुत्वम् ।

नन्वेवं वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः ? तत्र विशेषानुशासनाभावेन समानवचनत्वावश्यकत्वादिति चेत्—

उच्यते । यत्र विशेषणविभक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्रैव समानवचनत्वम् । तत्र च समानवचनत्वमेवेत्युभावपि नियमौ । तेन नीलौ घटः इत्यादेर्न साधुत्वं, समानवचनत्वाभावात् । वेदाः प्रमाणमित्यत्र तु विशेषणविभक्त्या प्रमितिकरणत्वगतमेकत्वं विवक्षितमिति हेतोस्तत्र न समानवचनत्वम् । अथ नीलो घटो नीलौ घटावित्यादौ विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्या स्वप्रकृत्यर्थगतैकत्वद्वित्वादिसंख्या फुटो न विवक्ष्यते इति चेत्—विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या तस्या प्रतीत्या पुनर्द्वेषा प्रतीतौ फलाभावात् । विशेष्यपदोत्तरविभक्त्या अप्रतीयमाना संख्या तु प्रयोजनवशात् क्वचित् विशेषणवाचकोत्तरविभक्त्यापि विवक्ष्यत एव, यथा वेदाः प्रमाणमित्यत्र ।

नन्वेतावताऽभेदान्बयस्यले विशेषणवाचकनिष्ठयोरविवक्षितसंख्याकविभक्ति-
कत्वविशेष्यवाचकसमवचनत्वयोः समनियतत्वं साधुत्वप्रयोजकमित्युक्तं भवति । तथा च पितरो देवता इत्यत्र समानवचनत्वसत्त्वेऽपि अविवक्षितसंख्याकविभक्ति-
त्वाभावादविवक्षितसंख्याकविभक्तिकत्वस्य समानवचनत्वव्यापकत्वं दुर्बलमिति चेत्—न । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यापरत्वाभावा-
च्चद्विभक्तिकत्वविशेष्यवाचकपदोत्तरवचनसजातीयवचनत्वयोः परस्परं व्याप्यव्या-

पक्षभावनैयत्वमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्चाविवक्षितसंख्याकविभक्तिकत्वस्य
समानवचनत्वव्यापकत्वेऽपि विरुद्धसंख्यापरत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य समानवचनत्व-
व्यापकत्वमज्ञेयमेव । विरुद्धत्वं हि स्वावृत्तिसंख्यात्वव्याप्यधर्मवत्त्वमिति भिन्नमपि
बहुत्वं न बहुत्वविरुद्धम्, अपि तु द्वित्वादिकमेव, तस्य बहुत्वावृत्तिसंख्यात्वव्याप्य-
द्विवन्वादिजातिमत्त्वात् । एवञ्च पितरो देवता इत्यत्र समानविभक्तिकत्वाधिकरणे
देवतापदे विशेष्यवाचकपितृपदोत्तरजसूविभक्तितात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धद्वित्वादि
संख्यापरत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्यापि सत्त्वात्तस्य समानवचनत्वव्यापकत्वमव्या-
हृतमेव । तथा चोक्तं व्युत्पत्तिके “यत्र विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या विशेष्यवाच-
कोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धमंश्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यवाचको-
त्तरवचनसमानवचनत्वमि”ति । अत्र हि विन्द्वान्तविशेषणोपादानात् अविवक्षित-
संख्याकविभक्तिकत्वधर्मेऽपि समानवचनत्वव्यापकत्वमभिमतम् । समानवचनत्व-
मात्रस्य व्यापकत्वाभिप्राये तु विन्द्वान्तविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । व्याख्यातं
चैवमेव व्युत्पत्तिवङ्गुशयतल्लोके सर्वतन्त्रत्वतन्त्रमैयिलधर्मदत्तेन ।

नन्वेवमपि समानवचनत्वत्वाविवक्षितविरुद्धसंख्याकविभक्तिकत्वव्यापकत्वं नास्ति
रामस्य मैथिली दारा इति दारराज्जे वाटशाविभक्तिकत्वाधिकरणे समानवचनत्वा-
भावादिति चेत्—एवन्तर्हि वाटशाविभक्तिकत्वव्यापकत्वघटकाधिकरणे नियतवचन-
मिश्रत्वं निवेशनीयम् । तथा चाविवक्षितविरुद्धमंश्याकविभक्तिकत्वनिष्ठाधेयतानिरू-
पितानियतवचनकनिष्ठाधिकरणाभावदृष्ट्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव वाटशाविभक्तिकत्व-
व्यापकत्वं समानवचनत्वस्येति न व्यापकत्वमङ्गः । एवं तत्रैव क्रियाविशेष्यबोध-
कातिरिक्तत्वमपि निवेश्यमिति श्लोकं पचाविति क्रियाविशेष्यवाचकत्वादिपदमादाय
न व्यापकत्वमङ्गः । अत्र समानवचनत्वनियमाप्रवृत्त्या द्विवचनबहुवचनयोरापत्तित्तु
न क्रियाविशेष्यस्य कर्मत्वे तद्वाचकत्वावचनान्तर्वेति नियमात् ।

नन्वेवं सुन्दरो दारा इत्यस्य साधुत्वापत्तिः, न्यायनये अप्रसिद्धप्रतियोगिकाना-
धानम्युपगमेनोक्तनियमाविषयत्वान् । तथा हि तत्र विशेष्यबोधकं दारपदं तदुत्तर-
वर्तिवसूविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थतया तेषात्पर्यायविषयसंख्याया अभावेन तद्विरुद्धमंश्यात्व-
परत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य विशेष्यवाचकसुन्दरराज्जे सुवर्णं वस्तुमशास्त्रत्वादिति
चेत्—न । यत्र विशेष्यबोधके विशेष्यबोधकोत्तरविभक्तपदमास्तत्र विशेष्यवाचक-
पदोत्तरवचनसमानवचनत्वमित्येवं नियमस्य वाच्यत्वान्, अभावीप्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धस्य स्वतात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यापरविभक्तिप्रवृत्तिस्वरूपोपादा-

यमानत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य यत्र कुत्रचित् प्रसिद्धशपेक्षणात् । उक्त-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य नीलो घटः इत्यादौ प्रसिद्धया तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिनाकरय विशेष्यवाचकदारपदोत्तरविभक्त्यभावस्य विशेष्यवाचकसुन्दरपदे
सत्त्वादुक्तनियमाक्रान्तत्वेन नोक्तापत्तिः । तत्र समानवचनत्वमित्यस्य समानवचनत्वे
सत्येव साधुत्वमन्यथात्वसाधुत्वमित्यर्थपर्यवसानात् सुन्दरा दारा, नीलो घटः, पितरो
देवताः, शत ब्राह्मणाः, वेदाः प्रमाणमित्यादिप्रयोगाणां साधुत्वम्, नीलो घटाः, सुन्दरो
दारा इत्यादेरसाधुत्वं च लभ्यते ।

वस्तुतस्तु समानवचनत्वनियमे संख्यायां विशेष्यवाचकोत्तरविभक्तितात्पर्यविषय-
संख्याविद्वत्त्वविशेषणं न देयं फलाभावात् । किन्तु यस्माद्विशेषणवाचकात्परया वि-
भक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्र विशेष्यवाचकोत्तरवचनसमानवचनत्वमित्येव नियमो
वाच्यः । वेदाः प्रमाणं, शतं ब्राह्मण इत्यादौ विशेष्यवाचकोत्तरसुविभक्त्या प्रमाणत्व-
शतत्वादिगतैकत्वसंख्या विवक्षितेति नियमाविषयतया तत्र समानवचनत्वाभावेऽपि
नासाधुता नीलो घटः, सुन्दरा दारा इत्यादौ तु नियमाक्रान्त्या समानवचनत्वमेव ।
नियमाकारस्तु यस्माद्विशेषणवाचकात्परया विभक्त्या संख्या न विवक्ष्यते तत्र विशेष-
णवाचके समानवचनत्वैवेति न तु तत्रैव समानवचनतेति । तेन पितरो देवता इत्यत्र
विशेषणवाचकदेवतापदोत्तरजसुविभक्त्या संख्याया विवक्षितत्वेऽपि समानवचनता न
नियमविरुद्धा । अत्र संख्यापरत्वशून्यविभक्तिकत्वं व्याप्यं समानवचनत्वं च व्याप-
कमिति लभ्यते, व्यापकाभावस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतया नीला घट इत्यत्र नील-
पदे समानवचनत्वरूपव्यापकधर्माभावेन संख्यापरत्वशून्यविभक्तिकत्वरूपव्याप्यधर्मा-
भावनिश्चयात् संख्यापरविभक्तिकत्वावगत्या एकस्मिन् घटे बहुत्वाभावेन तद्विवक्षाया
असंभवात् नीला घट इति न प्रयोगः । न चेवं मैथिली दारा इत्यादौ नियमभङ्ग
इति वाच्यम्, गदाधरोक्तनियमेऽपि तुल्यत्वात् । यदि च तदुक्तनियमवाक्ये विशेष्यवाचके
नियतवचनभिन्नत्वनिर्देशात्तत्र दोष इत्युच्यते, तर्हि मनुक्तनियमवाक्येऽपि तथा निवेशा-
दोषाभावस्तुल्य एव । तत्र समानवचनत्वमित्यस्य तत्र समानवचनत्वे सत्येव प्रामाण्य-
मन्यथात्वप्रामाण्यमित्यर्थपर्यवसानात् नीला घट इत्यादयो न प्रयोगाः इति ।

अथ विवक्षाविवक्षयोर्वक्लघीनतया सुन्दरशब्दोत्तरसुविभक्त्या एकत्वविवक्षाया-
मेकस्यां योपिति सुन्दरो दारा इति प्रयोगापत्तिः, नैप दोषः । विवक्षा हि तात्पर्यापरपर्याया
क्वचिद्वक्तुः स्वतन्त्रता, क्वचित्तु नियन्त्रिता । यथा हि विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या स्व-
प्रकृत्यर्थगतसंख्याविवक्षा विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या तदर्थगतसंख्याविवक्षां निय-

च्छति । तथा विशेष्यवाचकोत्तरविभक्त्या संख्याविवक्षाविरहोऽपि विशेषणबोधकोत्तर-
विभक्त्या संख्याविवक्षामवरणद्वि । तथा च सुन्दरा दारा इत्यत्र विशेष्यसमर्पकदार-
शब्दात् परया जसूविभक्त्या संख्याविवक्षाभावात् सुन्दरशब्दोत्तरविभक्त्यापि
संख्याया अविवक्षेवेति सुन्दरा दारा इत्यस्यैव साधुत्वम्, न तु सुन्दरो दारा इत्यस्य
प्रागुक्तनियमविरोधात् ।

नियमान्तरकथनम्

अर्थवमपि विशेष्यवाचकघटादिपदोत्तरसुविभक्तेर्घटत्वादिजातिगतैकत्वपरत्वे विशेष-
णवाचकनीलादिपदोत्तरजसूविभक्तेश्च नीलव्यक्तिगतबहुत्वपरत्वे नीला घट इत्यादि-
वाक्यानां साधुत्वापत्तिः उक्तसमानवचनत्वानियमानाक्रान्तत्वादिति चेत्—न विशेष्यवा-
चकोत्तरविभक्तेर्जात्येकत्वपरत्वे विशेषणवाचकस्याप्येकवचनान्तर्तवेति नियमान्तरस्यापि
स्वीकरणीयत्वात् । एतेन वेदत्वगतैकत्वविज्ञायां वेदः प्रमाणातीति प्रयोगापत्तिरपि
निरस्ता ॥५६॥

गावो घनमित्याद्येकवचनोपपत्ति

अर्थवमुक्तनियमविरोधात्

“या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।
प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे” ॥

इत्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च “पञ्च गावो घनं यस्य स पञ्चगन्धनः” इति कौमुदी-
प्रयोगासंगतिः । घनशब्दस्य नित्यनपुंसकतया विशेष्यलिङ्गमाकृत्वाभावेऽपि विशेष्यगत-
बहुत्वसंख्याबोधकबहुवचनविभक्तिकत्वावश्यकत्वादिति चेत्—अत्रोच्यते—

विशेष्यवाचके द्वित्वबहुत्वार्थविभक्तिके ।
विशेष्यवाचितो भिन्नलिङ्गाजातेरवाचकात् ॥६२॥
विशेषणपराञ्छब्दात्परत्र समवस्थितम् ।
औत्सर्गिकैकवचनमपि साधु मतं विदाम् ॥६३॥

अयमर्थः । विशेष्यवाचके द्वित्वसंख्यावाचिविभक्तके बहुत्ववाचिविभक्तिके वा सति
विशेष्यवाचकतो भिन्नलिङ्गात् जातेरवाचकाच्च विशेष्यवाचकशब्दात् पराश्रमे स्थितम्

श्रीत्सर्गिकमेकवचनमपि विदां त्रिदुपां महाभाष्यकारादीनां साधुत्वेन संमतम् । एवञ्च या विशेष्येषु दृश्यन्ते इति न्यायस्य चैतदतिरिक्तविषयकत्वेन संकोचनीयतया पञ्च गावो घनमिति प्रयोगोऽपि साधुः । बहुत्वविवक्षायान्तु पञ्च गावो घनानीत्यपि साधुरेव ।

अत्र मानन्तु “रक्षोहागमलव्यसन्देहाः प्रयोजनम्” “इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि” “अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुगमुरस्वरोपचाराः” “नेमौ रहौ कार्थिणौ किन्तर्हि निमित्तमिमौ द्विवचनस्य” “न चास्ति सप्तमी ईदृती, इत्यादिमहाभाष्यप्रयोगाः “मिन्नाः क्रियाः संकलनानुद्धधानुमांहेयमाणाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ती”ति हेलाराजप्रयोगश्च—

“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ॥

“प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेवाधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेप्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः” ॥

इत्यादयो महाकविप्रयोगाश्च । एवञ्च तौमूलम्, उपकारापरोलक्षणमित्यादिष्विव पञ्च गावो घनमित्यत्र विशेषणवाचकवचनपदस्य विशेष्यवाचकगोपदात् मिन्नलिङ्गकत्वेन जातिवाचकभिन्नत्वेन चैकवचनान्तवा नासंगता । “घटपटौ पदार्थः” घटपटौ पृथिवीत्यादिप्रयोगाणां साधुत्ववारणाय भेदघटितविशेषणद्वयोपादानम् ।

या विशेष्येषु दृश्यन्ते इत्यस्यावशिष्टं व्याख्यानम्

एवञ्च या विशेष्येषु दृश्यन्ते इत्यत्र विशेषणपदे विशेष्यलिङ्गभिन्नलिङ्गकत्वजातिवाचकेतरत्वैतदुभयधर्मवद्भिन्नत्वेन संकोचः प्रायोग्रहणात् । इत्थं च अमात्याः प्रधानम्, वेदाः प्रमाणम्, स्वौजसः प्रथमा विभक्तिः, इत्यादयोऽपि प्रयोगाः । अथ च अमात्याः प्रधानानि, वेदाः प्रमाणानि, स्वौजसः प्रथमा विभक्तय, इत्यादयोऽपि । एवं कार्शी-वासे धर्मावाप्तिविद्वत्संगतिचिह्नप्रसादाः प्रयोजनं प्रयोजनानि वा इत्युभयं साधु । एतेनोक्तप्रयोगा अपार्था इत्यपास्तम् । कादम्ब्यां ‘तत्र भवन्तः प्रमाणम्, मालविकाग्निमित्रे ‘आर्यमित्राः प्रमाण’मित्यादिप्रयोगदर्शनेन तथाविधप्रयोगाणामनार्थसाधारणत्वात् । एवं जगन्नापकृतमामिनौविज्ञासेऽपि तथा प्रयोगो दृश्यते—

“दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः” ॥

एवमन्येपि तादृशानियमानुसारिणो बहवः प्रयोगाः । न चास्मामिस्तादृशतादृश-
महामाषोदीरितप्रयोगबलादेव तादृशानियमः स्वीकर्तव्य इत्युच्यते, अपि तु हेलाराज-
कालिदासमापज्जगन्नामादिविद्वद्व्यकाण्डप्रयोगबलादपि । न च हेलाराजादिप्रयोगाणामार्पत्वं
वक्तुं शक्यम्, नाप्यसाधुत्वमेव । महामाष्येऽपि तथा प्रचुरप्रयोगदर्शनात् ।

किञ्च आर्पत्वात् साधुत्वं साधनुरासनानभिद्युक्तव्यासादिमुनिकृतप्रयोगेष्वेव
वाच्यम्, न तु शब्दशास्त्रप्रवृत्तमुनिकृतप्रयोगेषु । यतस्तत्कृतप्रयोगबलात् तदनुसारि-
प्रयोगाणां सर्वत्र साधुत्वमिष्यत एव । ‘यथा अपरस्तराः क्रियासातत्वे’ इति पाणिनिना
प्रयुक्तत्वात् सततशब्दस्य सर्वत्र साधुता । समर्थसूत्रे महामाष्यकृतोद्गातार इति प्रयु-
क्तत्वात् उद्गातारानुद्गातार इत्यादेः साधुत्वम् ।

न चैव ‘भूकालो ग्मस्वदीर्घसूत’ इति पाणिनिकृतस्य समाहारे पुंलिङ्गप्रयोगस्य बलात्
अन्यत्रापि समाहारद्वन्द्वे पुंलिङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम्, “स नपुंसक” मिति शास्त्रेण
सात्तात्तास्य नपुंसकत्वकथनेन तद्विरोधात् । तत्र सौत्रं पुंत्वमित्येव वक्तुं युक्तत्वात् ।

न च “बन्धुनि बहुव्रीहः” इति नपुंसके पाणिनिना बन्धुराब्दस्य प्रयुक्तत्वात् चैत्रो
मम बन्धु इत्यस्यापि साधुत्वं स्यादिति वाच्यम्, न हि तत्र बान्धवपरत्वेन बन्धुराब्दः
प्रयुक्तः, अपि तु बन्धुराब्दपरत्वेनेति विभेदादित्यतम् ।

रामस्य सुन्दरा दारा इत्यादौ सुन्दरादिपदात् बहुवचनोत्पत्तिः

अयं—“रामस्य सुन्दरा दारा भीषणान् दण्डकान् ययुः” इत्यादौ दाराः दण्डकान्
इत्यादिवहुवचनस्य “दाराः पुंसि च भूम्येवे” इत्यादि कोपरूपानुरासनादारोपित-
बहुत्वमाश्रित्य साधुत्वेऽपि तत्र सुन्दराः भीषणान् इत्यादि बहुवचनस्य कथं साधुत्वम् ।
चत्रारोपितं बहुत्वमाश्रित्य “बहुषु बहुवचन” मिति शास्त्रप्रवृत्तौ मानामावात्, अन्यथैक-
वचनस्येऽपि अत्र घटाः सन्तीति प्रयोगापत्तेः । न च

“या विशेष्येषु हरयन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।

प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेष्येषु ॥”

इयुक्तत्वात् तस्य साधुत्वमिति वाच्यम्, अस्य श्लोकस्य शास्त्रत्वाभावेन साधुत्वव्यवस्था-
पकत्वे मानाभावात् । किञ्चैवमपि तत्र “ययु”रिति बहुवचनस्य साधीयस्त्वमनुपपन्न-
मेव । एव “दण्डका पुरा मुनिभिरध्यासा चक्रिरे” इत्यादिकर्मतिङ्बहुवचनस्याप्यनुप-
पत्ति । वैयाकरणमते तिङर्थैर्कर्तृकर्मणो क्रियाया साक्षाद्विशेषणत्वेन दारदण्डकादिकं
प्रति विशेषणत्वाभावात् “विशेष्येषु दृश्यन्ते” इत्यस्याप्यविपयत्वात् । अत्रोच्यते—स्वार्थ-
द्रव्यलिङ्गसख्याकारकाणा नामार्थत्व सिद्धान्तयित्वा “बहुपुबहुवचन”मित्यादिशास्त्राणा
बहुवादिद्योतकानि बहुवचनादीनि भवन्ति तानि च साधूनीत्यर्थं स्वाक्रियते शाब्दिकैः ।
तदर्थद्योतकत्व च तदर्थविपयकतापर्यग्राहकत्वम् । अर्थशब्देन च द्योयोऽप्यर्थ
परिगृह्यते इति बहुत्वादावर्थं बहुवचनादीति व्यवहारो नासंगत । एवञ्च यथा द्वौ
ब्राह्मणावित्यत्र द्वित्वस्य सकृदेव भान, द्विपदार्थब्राह्मणपदार्थयोरैक्येन द्विपदार्थगत
द्वित्वस्य द्वाभ्यामपि द्विवचनाभ्या द्योतनात् प्रररणसाहचर्यादीना प्रत्येक यथासमव-
मिलिताना च तात्पर्यग्राहकत्वदर्शनात् । तथा मुन्दरा दारा इत्यत्र दारा इति विशेष्य
पदे शास्त्रसिद्धबहुत्वद्योतकबहुवचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रकृत्यर्थं आरोपितबहुत्वमाने
नियते मुन्दरादिपदोत्तरविभक्तेरपि तादृशबहुत्वद्योतिकाया एव प्रवृत्ते, अपदस्य
प्रयोगानर्हत्वात् । एव दारा ययुरित्यत्र दारपदार्थरूपे कर्तरि लकारविधानेन कर्तृपदे
बहुत्वद्योतकबहुवचनस्यावश्यकतया लकारस्थानेऽपि तद्बहुत्वद्योतकबहुवचनस्य प्रवृत्ते
तिङ्सु बहुवचनाभ्यानेकस्यैव बहुत्वस्य द्योतनात् । एव दण्डका अध्यासाचक्रिरे
श्रुत्यादावपि बोध्यम् ।

तदेतत्सकलमभिप्रेत्यैव “या विशेष्येषु दृश्यन्ते” इति पञ्चमुक्तमभियुक्तं । अस्य
व्याख्यान तु लिङ्गविचारप्रकरणे एव कृत द्रष्टव्यम् । तत्रोक्तमिदानीमुच्यते

चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति विभक्तवचनतोपपत्ति

‘या विशेष्येषु दृश्यन्ते’ इत्यादिनियमे चैत्रा मैत्रश्च गती, चैत्रमैत्री भवदत्तश्च
गतवन्त इत्यादिषु व्यभिचार । तद्वारणाय यत्रैकमेव विशेष्यसमर्पकपद तत्रैकौक्तनि-
यम इति व्याख्येयम् । तथा च नियमवाक्यघटकविशेषणपदे विशेष्यवाचकविशिष्टत्व
निवेश्यम् । वैशिष्ट्य च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्वेतरपदप्रयो
ज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन । चैत्रो मैत्रश्च गतावित्यत्र
विशेष्यवाचक चैत्र इति मैत्र इति च तयो किमप्येकमादाय तद्विशिष्ट गताविति
विशेषण न भवति, वैशिष्ट्यनियामकप्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धविरहात् ।

तिङन्तेऽपि समानवचनता

अपि च “या विशेष्येषु दृश्यन्ते” इति नियमो न केवलं मुनन्तार्यस्य विरोध्यत्वे एव, अपि तु आख्यातार्यस्य विरोध्यत्वेऽपि । अत एव मुनिङ्साधारणवाचकं विभक्तिपद-मुपात्तम् । तत्राख्यातवाच्यकर्तृकर्मणोर्लिङ्गयोगाभावात् लिङ्गांगे उक्तन्यायाप्रवृत्तावपि संख्यांगे प्रवृत्त्या ब्राह्मणः पचति, ब्राह्मणो पचतः, ब्राह्मणाः पचन्ति । तदुल्लः पच्यते, सूपतण्डुली पच्येते, सूपतण्डुलव्यञ्जनानि पच्यन्ते इत्यादिषु समानवचनता । एतन्नि-यमवशान् “ब्राह्मणः पचन्ती”त्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वं लभ्यते । अन्यथा नामार्थब्राह्म-णादी संख्याया अपि वचनार्थानिर्दिष्टवचनराहित्यत्वात्तद्वशात्प्रयोगा आपद्येरन् ।

एष च नियमः आख्यातविषये यत्रैकमेव समानाधिकरणविशेषणवाचकं तत्रैव । तेन चैत्रो मैत्रश्च पचतः, चैत्रमैत्री जैत्रश्च पचन्ति इत्यादी नियमानामन्तत्वेन समान-वचनत्वाभावेऽपि न ह्यतिः ।

नन्वेवं ब्राह्मणः क्षत्रियाश्च पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः, विशेषणवाचकानेकत्वेनोक्त-न्यायाविपरत्वान् । तिङेरुवचनस्य चात्सर्गिकत्वेन साधुत्यादिति चेत्, एवं तर्हि समानाधिकरणानेकविधेरेव वाचके सति धातोः परमात्सर्गिकवचनं नैव प्रयोज्यमिति नियमान्तरमपि स्वीकरणीयमिति ।

इदन्तु बोध्यम्-शाब्दिकमते कर्ता कर्म च तिङर्थः । तत्राभेदेन ब्राह्मणतण्डुलादेर्वि-रोपता । कर्तृकर्मणोश्च यथायथं क्रियात्मामन्वयः । सा च शाब्दबोधे मुख्यविरोध्या । तथा च ब्राह्मणः पचतीत्यत एकब्राह्मणाभिन्नैककर्तृनिष्ठा वर्तमाना पाकक्रियेतिबोधः । एवं पच्यते तण्डुल इत्यतः एकतण्डुलाभिन्नैककर्मवतिनी क्रियाजन्या विक्रित्तिरिति-बोधः । एतन्मतानुसारेण चैत्रतण्डुलादीनां तिङन्तार्यसमानाधिकरणविरोपत्वमिति तन्मतानुसारिण्येवोक्तव्यवस्था बोध्या । नैयारिकस्तु प्रथमान्तार्यमुन्वयविरोध्यकं बोधं मन्यन्ते । तन्मतानुसारेण चैत्रः पचतीत्यादितः विक्रित्यनुकूलन्यापारानुकूलकृतिर्मा-त्रैव इत्यादिर्बोधः । तथा च तेषां मतं चैत्रादेः समानाधिकरणविरोपत्वाभावात् तिङन्ते “या विशेष्येषु” इति नियमानामन्त्या नियमान्तरं वाच्यम् । तद्यथा मुख्य-विशेष्यवाचकं यद्वचनं तत्समानवचनमेवाख्यातमिति । एतदपि यत्रैकमेव मुख्य-विशेष्यवाचकं तत्रैव । तेन चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादी विभिन्नवचनस्यापि तिङन्त-साधुत्वमिति दिक् ।

नील षट इति प्रयोगाभावे हेतुः

अथैवमपि नीलत्वावच्छिन्नस्य विशेष्यत्वे नीलं षट इति प्रयोगापत्तिः । “या विरो-

ध्येषु दृश्यन्ते” इति नियमस्य विशेष्यनिप्रविशोपणवाचकविषयत्वात् घटपदस्य च विशेष्यनिप्रत्वाभावादिति चेत्—अत्रोच्यते—

विशेषणमभेदेन नील एव घटे भवेत् ।
 न तु नीलं प्रति घटः कदापि स्याद्विशेषणम् ॥६४॥
 तस्मान्नीलपदार्थस्य घटं मत्वा विशेषणम् ।
 न नीलं घट इत्यादिः प्रयोगः साधुरिष्यते ॥६५॥

घटादिपदार्थं प्रति नीलादिपदार्थस्य विशेषणत्वमेवेति सिद्धान्तात् विपरीतविशेष्य-विशेषणभावस्यासंभवात् न नीलं घट इत्याद्यापत्तिः । अत एव नीलघट इत्यादय एव समासाः, न तु घटनील इत्यादयः । अन्यथा “विशेषणं विशेष्येणे”ति शास्त्रेण कदाचित् घटनील इत्यादिरपि समासः स्यात् । उक्तं चैतत् पूर्वमपि ॥६४-६५॥

विशेष्यविशेषणभावनिषेधः

विशेष्ये जातिसंज्ञे द्वे क्रियायाश्च गुणस्य च ।
 विशेष्या व्यापिका जातिव्याप्यजातिविशेषणम् ॥६६॥
 विशेषणविशेष्यत्वे ऐच्छिके क्रिययोर्द्वयोः ।
 गुणयोश्च तथा स्यातां क्रियायाश्च गुणस्य च ॥६७॥

बहुक्तं “विशेषणं विशेष्येणे”ति सूत्रे शब्देन्दुश्लरे

- (१) जातिसंज्ञयोर्गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव ।
- (२) गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एव ।
- (३) व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरप्येवं यथा भूतमूर्तयोः ।
- (४) तद्भावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव, यथा शिरापावृष्ट इति ।

अत्रायमारारयः—यद्यपि नीलमुत्पलमित्यत्र यथा नीलमनीलादुत्पलाद्भावर्यति-तयोत्पलमप्यनुत्पलानीलाद्भावर्यतीति व्यावर्तकत्वरूपं विशेषणत्वमुभयोः संभवति-तथापि शब्दस्वभावात् जातिशब्दः संज्ञाशब्दश्च गुणक्रियाराजसमभिव्याहारे विशेष्य-समर्पक एव भवति । विशेष्यता च बोधीयसम्बन्धानुयोगितासमानाधिकरणवर्त-विशेषः । तेन नीलोत्पलं, पाचकप्राणमः, पट्टदेवदत्तः, पाचकदेवदत्तः, एवमेव समासो भवति न तु तद्विपरीतः ।

गुणयोस्तु विशेष्यविशेषणभावो न नियतः, अपि त्वेच्छकः । तेन कुञ्जपञ्जः
स्रजकुञ्ज इत्युभयं भवति ।

एवं क्रिययोरपि विशेषणविशेष्यभावो न नियतः । तेन पाचकश्चासौ पाठकश्चेति
विभेदे पाचकपाठकः पाठकपाचक इत्युभयमपि साधु ।

एवं गुणशब्दक्रियाशब्दार्थयोरपि न स नियत इति स्रजपाचकः पाचकरस्रज
इति द्विविधोऽपि इच्छया प्रयोगः ।

तथा ययोज्ञात्योर्न व्याप्यव्यापकभावः अर्थात् कचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयधि-
करण्यं च सादृशजातिवाचकवाच्ययोरपि न स नियत इति भूतमूर्तो मूर्तभूत इत्युभयं
भवति । साकर्यस्य जातिवधाघकत्वानुपगमेन भूतत्वमूर्तत्वयोरपि जातित्वात् ।
नैर्वायिकैस्तु तस्य जातिवधाघकत्वस्वीकारात् । तन्मतानुसारेण संक्रोर्णधर्मादच्छन्नवाचक-
वाच्ययोर्न स नियत इति वाच्यम् । अथ वा तथाभूता गुणशब्द एवेति पाथक्येन वाच्य-
मेव न, गुणशब्देन जातिवध्यामन्नधर्ममात्रमदृशात् ।

व्याप्यव्यापकभावापन्नजातिवाचकवाच्ययोस्तु व्यापकजातिवाचकवाच्यस्य विरो-
प्यत्वं 'तेन शिक्षापञ्चनः, मसूरिकान्नम्', इत्यादिरेव प्रयोगः ननु वृक्षशिरापा, अन्न-
मसूरिकेत्यादिरिति ॥६६-६७॥

इदं घट इत्यादिप्रयोगाः कुतो न ?

अथ इदमाद्यर्थस्य विरोप्यत्वात् इदं घटः, एत घटः, इदमाप इत्यादयः प्रयोगाः
कुतो न ? घटादेः स्वतन्त्रलिङ्गतया 'या विरोप्ये' इति नशयविपयाभावात् । न चाभेदा-
न्वयस्थले त्यदाद्यर्थस्य विरोपणत्वमेव । अत एव तद्घटमानय, एतद्घटोपनीयतामित्येव
प्रयोगो न तु घटतमानय, घटोपनीयतामिति वाच्यम्, परमसः परमयूयमित्यादि-
प्रयोगाणां साधुत्वस्य वैयाकरणैः स्वीकृततया त्यदाद्यर्थस्य विरोपणत्वमेवेति नियमस्य
वस्तुमशक्यत्वादिति चेत्—अत्रोच्यते—

त्यदाद्यो विशेष्यार्थपरा ये वाक्यवर्तिनः ।

विशेषणस्य लिङ्गं च वचनं च भजन्ति ते ॥६८॥

त्यदादिकिमन्ताः सर्वनामशब्दा यदि समानाधिकरणविरोप्यपरत्वेन प्रयुज्यन्ते
तदा विशेषणस्य लिङ्गं वचनं चाश्रयन्ति शब्दस्वभाववैचित्र्यात् । अतः अयं घटः, इदं
यसनम्, इमा आप इत्यादय एव प्रयोगाः सम्भवा, न तु इद घट इत्यादयः । अत एव

“भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे” इति खरं प्रति रामवाक्ये इमे इति संग-
च्छते । संगच्छन्ते च “इमा आपो मया भक्त्या तव पादतलेऽर्पिता” इत्यादाविमा
इत्यादयः ॥६८॥

नारीणां स्तनावित्यादौ द्विवचनोपपत्तिः

“मृदौ काव्ये कश्चिद्भजति यदि भागः कठिनतां
न वैरस्याय स्यादपि तु परितोषाय विदुषाम् ।
शरीरे नारीणां परमसुकुमारत्वभरिते
कठोरौ वक्षोजौ तरुणजनचेतांसि हरतः” ॥

इति मरीचे रसिकमनोरञ्जिनोपये वक्षोजाविति द्विवचनस्य कथं साधुत्वं ? नारीणां
बहुत्वेन तदीयशरीरबाहुल्यात्तत्र स्थितानां वक्षोजानामपि बहुत्वेन द्वित्वाभावात् ।
शरीरे इत्येकवचनं तु औत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षणात् शरीरत्वगतैकत्वपरत्वाद्वोपप-
द्यते । एवम्—

“प्रकाशकार्करयगुणौ दधानाः
स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम्” ॥

इति माषपत्रेऽपि स्तनाविति द्विवचनानुपपत्तिः । न च द्विवचनोपस्थापितनाना-
द्वित्वानां नानावक्षोजान्वयितया द्विवचनोपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं हि चतुर्षु ब्राह्मणेषु
संज्ञानेषु ब्राह्मण्यौ भुञ्जाते इति प्रयोगापत्तेरिति चेत्—अत्रोच्यते—

वक्षोजनयनादीनि नित्यद्विवचनान्यपि ।

अतः प्रापो बहुत्वेऽपि तेषां द्विवचनान्तता ॥६९॥

वक्षोजनयनस्तनलोचनदिशब्दा द्विविधाः—केवलवक्षोजादिवाचकाः चामदक्षिणो-
भयवक्षोजादिवाचकाश्च । तत्राद्या अनियतवचनाः । अन्त्यास्तु नित्यद्विवचनान्ताः
पुष्पवन्तराब्दवत् । तत्र द्विवचनोपात्तद्वित्वस्य प्रकृत्ययंकदेशामत्वदक्षिणत्व-
जात्योरेवान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । चामत्वदक्षिणत्वे च वक्षोजनयनरूपोलश्रवणर-
चरणादिगते अनुगतसंस्थानव्यङ्गे जाती तदत्वादिजातिवत् । एतेन

“श्रवसोः कुवलयमत्तणो रञ्जनधुरसो महेन्द्रमणिदाम ।

घुन्दावनपहणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति” ॥

इत्यादी श्रवसोरङ्गोरित्याद्विद्वचनमपि व्याख्यातम् । यदि तु वामत्वादिर्न जाति-
रपि तु वामभागावस्थितत्वमित्युच्यते तदा वक्षोजनयनादिशब्दा वामत्वदर्शित्वोप-
लक्षितजातिविरोपद्वयविराष्ट्रवाचका अपोति जातिद्वयगतद्वित्वेन द्विवचनान्तत्वोपपत्तिः ।
यदाह वामनः “स्तनादीनां द्वित्वविराष्ट्रा जातिः प्रायेणे”ति ॥६६॥

शब्दाः केचिन्नित्यबहुवचनान्तास्तथा पुनः ।

केचिन्नित्यद्विवचना नित्यैकवचना अपि ॥७०॥

अथाधुना नित्यबहुवचनान्तादीनां लक्षणांनुच्यन्ते । तत्र वाचिन्नित्यबहुवचनान्तत्वं
नाम बहुवचनमात्रप्रकृतित्वम् । मात्रशब्देन द्विवचनैकवचनयोर्व्यवच्छेदः । दारशब्दो
नित्यबहुवचनान्त इति व्यवहारः । तत्रान्तराब्दः परसमीपवर्तिनि लक्षणिकः । नित्यं
सर्वदा (सकलप्रयोगे) स्वप्रकृतिकं बहुवचनमन्तः परसमीपवर्ती यस्य स नित्यबहु-
वचनान्तः । परसमीपवर्तिता च परत्र भूयमाणत्वं लोपप्रतियोगित्वं वा । तथा च
बहुवचनमात्रप्रकृतित्वं नाम बहुवचननिष्ठविधेयतानिरूपितोरेख्यत्वे सति द्विवचनैक-
वचननिष्ठविधेयतानिरूपितोरेख्यत्वानाश्रयत्वम् । अयं सुन्दरदार इत्यत्र सुन्दर जस्
दार जस् इत्यलौकिकविग्रहे बहुशोदिविधानात् दारशब्दस्य बहुवचनमात्रप्रकृतित्व-
मत्येवेति नाव्याप्तिः ।

‘न च प्रत्युपारणं शब्दानां भेद’ इति मते रामा इत्यत्र रामशब्देऽपि बहुवचनमात्र-
प्रकृतितयाविन्वाम्निरिति वाच्यम्, बहुवचनप्रकृतित्वे सति अन्यवचनप्रकृतिवृत्त्यानु-
पूर्वीरहितत्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति विदञ्चितत्वात् ।

न चैवमपि दारपतेर्भाष्यमन्तरदारणार्थकदारशब्दस्यैकवचनप्रकृतितया तद्बृ-
त्त्यानुपूर्व्या दारत्यरूपायाः स्त्रीशोषकदारशब्दे सत्त्वेनाव्याप्तिस्तदवत्येति वाच्यम् ।
बहुवचनविराष्ट्रत्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रकृ-
तित्वस्यविराष्ट्रवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकत्ववैशिष्ट्यञ्च स्वा-
सजातीयवचनप्रकृतित्वस्वप्रकृतिव्योपारणपरत्वोभयसम्बन्धेन । रामस्य दारा इत्यादि-
बहुवचनं परिगृह्य तत्रकृतिमूतदारशब्दे लक्षणसम्बन्धः कार्यः । तथा हि दारा इति
अस्यैकवचनस्य स्वप्रकृतित्वरूपः प्रथमसम्बन्धो दारशब्दे वर्तते, तथा स्वासजा-

तीयवचनप्रकृतित्वादिसम्बन्धद्वयेन तद्विशिष्टो न स्त्रीवाची दारशब्दो न वा दारणार्थ-
वाची । आद्ये प्रथमसम्बन्धविरहात् द्वितीये स्वप्रकृतिबोध्यार्थपरत्वरूपद्वितीयसम्बन्ध-
विरहात् । एवञ्च स्वविशिष्टस्याप्रसिद्धौ तद्वृत्त्यानुपूर्व्या अप्यप्रसिद्धत्वात् अप्रसिद्ध-
प्रतियोगिकाभावस्य च शाब्दिकैः स्वीकारेण तादृशानुपूर्व्यभाववत्त्वरूपद्वितीय-
सम्बन्धोप्यस्तीति तादृशबहुवचनविशिष्टत्वरूपं नित्यबहुवचनान्तलक्षण समन्वेति ।
एवं लाजादिशब्देष्वपि लक्षणसमन्वय उहनीयः । एतच्च लक्षणमलक्ष्येषु घटादि-
शब्देषु नास्तीति नातिव्याप्तिरपि ।

अत्र लक्षणे स्वप्रकृतित्वरूपप्रथमसम्बन्धनिवेशो विफल इति न मन्तव्यम् । यतः
तत्सम्बन्धानुपादाने बहुवचनविशिष्टवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वं नित्यबहुवचनान्तत्वमिति-
निरुक्तिपर्यवसाने मैथिली दारा इत्यत्राव्याप्तिर्न परिहृता स्यात् । तथा हि कुठारेण
वृक्षस्य दाराः (दारणानि) इति बहुवचनमादाय स्वविशिष्टो वृक्षस्य दारः (दारणम्)
इति वाक्यघटको दारशब्दः तत्र स्वासजातीयप्रथमैकवचनप्रकृतित्वरूपप्रथमसम्बन्धस्य
स्वप्रकृतिबोध्यादारणार्थपरत्वरूपद्वितीयसम्बन्धस्य च सत्त्वात् तद्वृत्त्यानुपूर्वमत्त्वस-
म्भवेन तदभाववत्त्वरूपस्य नित्यबहुवचनान्तलक्षणस्य तत्रागमनात् । तत्सम्बन्धो-
पादाने तु वृक्षस्य दारा इति बहुवचनमादाय लक्षणासमन्वयेऽपि रामस्य दारा इति बहु-
वचनं परिगृह्य लक्षणसमन्वयात्राव्याप्तिः ।

नैयायिकैरप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमेनोक्तलक्षणस्य कापि समन्वयाभावेना-
संभवदोषपातात् तन्मतानुसारेण स्वविशिष्टवृत्त्यानुपूर्व्यभाववत्त्वरूपद्वितीयसम्बन्धम-
नुक्त्वा तत्स्थाने स्वाभाववत्त्वरूपः सम्बन्धो वाच्यः । अभाषीयप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धस्तु स्वविशिष्टवृत्त्यानुपूर्वमत्त्वं वक्तव्यः । अत्र सम्बन्धद्वयं प्रागुक्तमेव । स्वास-
जातोत्यत्र साजात्यं च स्ववृत्तिबहुवचनतद्विवचनत्वैकवचनत्वान्यतमत्त्वमिति दिक् ।

एवमुक्तसम्बन्धद्वयेन द्विवचनविशिष्टत्वं नित्यद्विवचनान्तत्वम् । एकवचनविशि-
ष्टत्वं नित्यैकवचनान्तत्वम् । वचनविशिष्टत्वं च नियतवचनत्वं नित्यबहुवचनाद्वित्रितय-
साधारणं बोध्यम् । इममर्थमभिप्रेत्यैव एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । एव-
शब्दो नित्यं द्विवचनान्त इत्यादिः शाब्दिकानां व्यवहारः ॥७०॥

विशत्यादिशब्दविचारः

विशत्याद्याः परार्थान्तास्त्रिविधा अर्थभेदतः ॥७१॥

ये विरातित्वादिसंख्यायुक्तसंख्येयवाचकाः ।

नित्यैकवचनान्तास्ते भवन्तीति विनिर्णयः ॥७२॥

विरात्याद्याः परार्थान्ता ये संख्यावाचकाः शब्दाः ते अर्थत्रैविध्यात् त्रिविधाः अर्थ-
त्रितयशब्दा इति यावत् । तथा हि (१) विरातित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येये, (२)
विरातित्वादिसंख्यामात्रे, (३) विरातित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येयसमूहे च शब्दाः ।

तत्र ये विरातित्वादिविशिष्टसंख्येयपरान्ते नित्यैकवचनान्ताः । उदाहरणम्—
विरातिर्घटाः, विराति घटानानय, विरात्या घटैर्जलमानांतम्, शताय ब्राह्मणेभ्यो
गावो दत्ताः ।

एवञ्च विरातिद्वयतात्पर्येण विराती घटा इत्यादयो नैव प्रयोगाः, नापि बहुविराति-
तात्पर्येण विरातयो घटा इत्यादयः । तथा सति नित्यैकवचनान्तत्वमद्भाष्येः । उदाह-
'नित्यैकवचनान्तान्ते भवन्तीति विनिर्णय' इति ते संख्यावच्छिन्नसंख्येयपरा विरात्या-
दयो नित्यैकवचनान्ता भवन्तीति विदुषां निर्णय इत्यर्थः । तथा चामरसिंहः—

“विरात्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः” । अत्यार्थः ये विरात्याद्याः संख्येय-
संख्ययोः अर्थात् विरातित्वादिसंख्याविशिष्टसंख्येये प्रयुज्यन्ते ते सर्वे सदा एकत्वे
एकत्वशब्दा एव, नित्यैकवचनान्ता इति यावत् । द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादयः प्रयोगास्तु
संख्येयसमुदायार्थपरान्तां न तु संख्येयमात्रपरान्तामिति वक्ष्यते ॥७१-७२॥

ते च संख्येयवस्तूनां विशेषणपराः परम् ।

न धैषामेकशेषो वा इन्द्रो वानमिधानतः ॥७३॥

अपरश्चायं विशेषः । ये विरातित्वाद्यवच्छिन्नसंख्येयपरान्ते संख्येयवस्तूनां घटा-
दीनां विशेषणसमर्पका एव भवन्ति न विशेष्यसमर्पकाः । घटानां विरातिः, गवां
शतमित्येवं विशेष्यसमर्पकत्वेन प्रयोगास्तु संख्यामात्रपरान्तां संख्येयसमूहार्थपरान्तां
धैषामे स्पष्टीभविष्यति ।

अत्रान्यमपि विशेषणाद्—‘न धैषामेकशेषोस्तीति । यथां विरातित्वाद्यवच्छिन्नशब्दे-
धकविरात्यादिराब्दानानेकशेषो न भवति, नापि इन्द्रसमासः । कुतः ? अनमिधानात् ।
विराती घटा इत्यादिवशत्वारिराद्घटादेरप्रतीतेः नित्यैकवचनान्तत्वानुपपत्तेः । विरात्यादि-
सोऽधिकसंख्यकसंख्येयार्थविषयान्तु घटानां विराती विरातयो धैषामेवैव प्रयोक्तव्यं
भवति । एवम् विरातिश्चैकविरातिश्च विरात्यैकविराती इत्यादेरपि नास्ति शेषकत्वात् ।

यथा एकादिदशान्तानामेकरोपद्वन्द्ववचनविधानान्न भवतस्तथा संख्येयपराणां विशत्यादीनामपि तौ न भवतः ।

यद्यपि शब्देन्दुशेखरकृता नागेशमट्टेन एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकरोपद्वन्द्ववचनविधानान्न स्त एत्येवोक्तं तथापि संख्येयमात्रवाचिनामुपलक्षणं तत् ॥७३॥

द्वितीयमेदास्ते संख्यामात्रं प्रत्यापयन्ति ये ।

इमे तु सर्वेवचनाः एकशेषप्रवर्तनात् ॥७४॥

ये च द्वितीयप्रभेदा विशत्यादयो विशातित्वादिसंख्यामात्रपराः तेष्वेकशेषप्रवृत्त्या द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । तथा ह्येकं चेद्विशातित्वं विवक्षितं तदैकवचनं, घटानां विशातिः संख्या । यदि च विशातित्वद्वयं विवक्षितं तदा द्विवचनं, घटानां विशाती संख्ये । यदि च बहु विशातित्वं विवक्षितं स्यात्तदा बहुवचनं, घटानां विशातयः संख्या इति ।

संख्यामात्रपरविशत्यादेः प्रयोगान्तरं यथा विशातिसंख्याका घटा इत्यादि । यद्यपि एकसंख्याको घटः, द्विसंख्याकौ घटी इत्यादयोऽपि प्रयोगा जायन्ते, तथापि एकादिदशान्तानां न संख्यामात्रशक्तत्वम् । किन्तूक्तप्रयोगे लक्षणया धर्ममात्रपरत्वम् । तेषां संख्यामात्रशक्तत्वे मानामावात् । विशत्यादीनां संख्यामात्रशक्तत्वे तु कोपरूपानुशासनं प्रमाणम् । तथाचामरः

“विशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।

संख्यायां द्विवहुत्वेस्तस्तेषु चानवतेः द्वियः” ॥

अत्र संख्याया द्विवहुत्वे स्त इत्यस्य संख्यामात्रबोधकत्वे द्वित्वबहुत्वे अपोत्यर्थः । अत्र वाक्ये सदैत्यस्यासम्बन्धात् । संख्यामात्रार्थकत्वे तत्रैकत्वबोधकत्वस्य स्वत एव सद्भावात् एकत्वे इति विशिष्य नोक्तम् । एकरोपेण विशातित्वद्वयादिवोधकत्वे द्विवचनबहुवचने अपि । संख्याविशिष्टसंख्येयबोधकत्वे सदैत्यस्योपादानेन एकरोपामाशस्य सूचनात् । संख्यामात्रपरत्वेऽप्येकरोपामावो मा ह्यायीत्याशयः ॥७४॥

तृतीयमेदाः संख्येयसमूहप्रतिपादकाः ।

एमियोगि च, पश्येव परिच्छेदार्थवाचकात् ॥७५॥

तथात्वे चैकशेषेण समुदायादिशब्दवत् ।
 इमेऽपि सर्ववचनाः प्रयुज्यन्ते यदृच्छया ।
 विशेष्यबोधका एव संख्येयार्थस्य ते ध्रुवम् ॥७६॥

एतावता विरात्यादेरर्थद्वयं सप्रपञ्चमुक्तम् । अतः परं तृतीयोऽर्थो निरूप्यते
 योऽर्थोऽमरसिंहेन नोक्तः ।

विरात्यादयो विरातित्वादिविशिष्टसंख्येयारब्धसमूहवाचका अपि । एतद्योगे च
 समूहसंपादियोगवत् परिच्छेद्यबोधकात् पृच्छवेव भवति । यथा घटानां विरातिरानीता,
 गवां शतं दत्तम्, अत्र मीम्शरतं दग्धं दुर्योधनशतं तथा इति ।

न चात्र विरात्यादयो विरातित्वाद्यवच्छिन्नवाचका एव, न तु तत्समूहबोधका इति
 वाच्यम्, समूहत्वेनाबोधकविरात्यादियोगे पृच्छा अप्रवृत्तेः । एतद्योगे च समूहादि-
 योगवत् पृच्छा एव प्रयोग इति वैपम्यात् । किञ्च तेषां सदैकत्वे इत्याभिधानात् कोटयो
 म्बद्धानाम्, रथानामयुतेः षड्भिरिति बहुवचनानुपपत्तिः ।

नापि संख्यामात्रबोधकाः, आनीतेत्यादिसमानाधिकरणविरोपणानुपपत्तेः । तस्मात्
 संख्यावद्विन्नबोधकेभ्यः संख्यामात्रबोधकेभ्यश्च विलक्षणा एवैते संख्येयसमूहबोधकाः ।
 अत एवैषामेकशेषेण समूहसंप्रयुन्दादीनामिव सकलवचनान्तता, न तु संख्यावच्छिन्न-
 बोधकविरात्यादिवन्नित्येकवचनान्तता ।

अथ यदि विरात्यादयः संख्येयसमूहवाचका अपि तदा अमरसिंहेन कुतो नोक्ता
 इति चेत्—समूहवाचिनां समूहादिराब्धवद्वचनव्यवस्थया सकलवचनान्तत्वस्य स्वत एव
 लभ्यत्वान् । तथापि विरात्यादीनां संख्येयसमूहार्थता कुतो नोक्ता इति चेत् ? उच्यते—
 संख्यावच्छिन्नसंख्येये वर्तमाना विरात्याद्याः सदैकत्वे वर्तन्त इत्यर्थबोधनद्वारा तेभ्य
 एकवचनमेव न द्विवचनबहुवचने भवत इत्यर्थस्य पर्यवमानेन वचनव्यवस्थाया एव
 तदुद्देश्यत्वात् संख्येयसमूहबोधकविरात्यादेस्तु समूहवृन्दादिवद्वचनव्यवस्थयासत्त्वेन तत्र
 वचनव्यवस्थाया अनावश्यकत्वात् ।

यत्तु विरात्यादयो न संख्येयसमूहे शक्ताः अत एवामरसिंहेन नोक्ताः । समूहत्वेन
 बोधरत्न आनुभविकत्वे स योयो लक्षणयोपपद्यते इत्याशयेन न तदुक्तिरिति—तत्र ।
 एषा सति मंशमात्रे शक्तिः (१५), मंशेयस्य लक्षणमेव निशंइ इति स्वोक्तं य मंशेयेऽपि
 शक्तिर्नोच्येत । तस्मान्नायमारयोऽमरसिंहस्य ।

तर्हि विशत्याद्यानां समूहवाचकत्वं कथमवधार्यते ? विशतिर्घटाः, घटानां विश-
तिरित्यादिद्विविधप्रयोगदर्शनात् शक्तिद्वयमवधार्यते इति तु न वक्तव्यम्, उभयत्रापि
संख्येयानामेव प्रतीत्या विशत्यादीनां परिच्छेद्यान् प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा
घोषकत्वोपगमेनैव तदुभयप्रयोगोपपत्तेः । तत्रायं विशेषः । परिच्छेद्येषु विशेषणता अभेद-
सम्बन्धेन विशेष्यता तु संख्येयनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितेति ।
तत्र च विशेषणतासमर्पकत्वे नित्यैकवचनान्तता विशेष्यतासमर्पकत्वे तु द्विवचनबहु-
वचनान्ततापीति व्यवस्था । विशतिर्घटा इत्यतो विशातित्ववदभिन्ना घटा इति घोषः ।
घटानां विशातिरित्यतश्च घटगतविशातित्ववन्त इति तस्मादुक्तप्रयोगद्वैविध्यात् शक्तिद्वय-
मवधार्यते इति न साम्प्रतमिति चेत्—

अत्रोच्यते महामहोपाध्यायमैथिलपरसेश्वरकृतप्रयोगदर्पणे “विशत्यादौ त्विष्ट एवैक-
शेषः । स च संख्यावच्छिन्नसमुदायपराणां, ब्राह्मणानां विशती इत्यादौ द्वित्वसंख्याव-
च्छिन्नौ द्वौ समुदायावित्यर्थप्रतीतेः, विशती घटा इत्यादौ चत्वारिशतोप्रतीतेश्चेति भाट्टा-
दय” इत्युक्तम् । अनेन विशत्यादीनां विशातित्वाद्यवच्छिन्नशक्तत्वम् विशातित्वाद्यव-
च्छिन्नसमुदायशक्तत्वं चेति स्पष्टमेव लभ्यते ।

अपि च पङ्क्तिर्विशतित्रिंशदितिसूत्रे “एवन्तर्हि परिमाणिनि विशत्यादयो भविष्य-
न्ती”ति भाष्यव्याख्यायां कैयटः “परिमाणी च द्विविधः द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा
द्रव्याणि । तत्र संघातस्यैकत्वाद् द्विशतिरित्येकवचनं सिद्धमिति । द्रव्याणान्तु परिमाणित्वे
विशतिगवम् विशतिपूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः” इति ।

अस्य कैयटग्रन्थस्यायमर्थः । विशत्यादयः परिमाणबोधकाः । परिमाणी च द्विविधः
द्रव्यसंघातः अर्थात् विशातित्वादिविशिष्टव्यक्तीनां संघातः समूहो, भिन्नानि वा द्रव्याणि
अर्थात् विशातित्वादिविशिष्टा व्यक्तयः । तत्र संघातस्यैकत्वात्तद्गतमेकत्वं यदि विवक्ष्यते
तदा विशातिरैत्येकवचनं सिद्धमिति । यदा पुनः समूहद्वयविवक्षा तदा द्विवचनम्, यदा च
संघातगतबहुत्वविवक्षा तदा बहुवचनमपि । एकवचनं सिध्यतीत्यस्य एकवचनमपि
सिद्धमतीत्यर्थपरत्वात् । द्रव्याणान्तु परिमाणित्वे विशत्यादेः विशातित्वादिपरिमाण-
विशिष्टव्यक्तिवाचित्वे विशतिगवं विशतिपूलीति समानाधिकरणसमासः सिद्धमिति ।
यद्यत्र विशतिपदार्थो विशातिव्यक्त्यारब्धसंघातः स्यात्तदा गोपूलादिभिः सामानाधिकर-
ण्यमाशा “सद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे” इत्यनेन शाब्देण समानाधिकरणेन सह विधी-
यमानः समासो न स्यात् । तस्मात्तत्र विशातिपदार्थः परिमाणिव्यक्तयः स्वीक्रियते इति ।
एतेन भाष्यव्याख्यानपरकैयटग्रन्थेन विशत्यादेः विशातित्वाद्यवच्छिन्नशक्तिर्घटव्यक्तिर्घ-
तसमूहवाचित्वं च लभ्यते । एवं तावत् विशत्यादौ शक्तित्रयं निरूपितम् ।

तत्र संख्यावच्छिन्नपरा विंशत्यादयो नित्यैकवचनान्ताः । तत्रयोगा विंशतिर्घटाः सन्ति, विंशतिं घटान् आनय, विंशत्या रूप्यकैः क्रीतमित्यादयः । एवं त्रिंशद् घटाः, त्रिंशत् घटान्, त्रिंशता रूप्यकैः क्रीतमित्यादयः । विंशतित्ववदभिन्ना घटा इत्यादि-
स्तदर्थः ।

संख्यामात्रपरास्तु सकलवचनान्ताः । यथा घटानां विंशतिः संख्या, एकं घटवृत्ति-
विंशतित्वं संस्येति तदर्थः । घटानां विंशती संस्ये, बहुघटवृत्तिविंशतित्वद्वयं संस्येत्यर्थः ।
इह विद्यालये छात्राणां विंशतयः संख्या, बहुच्छात्रगतबहुविंशतित्वानि संख्या इत्यर्थः ।
संख्यापरविंशत्यादियोगे संस्येयवाचकघटादिपदं बहुवचनान्तमेव भवति, स्वोत्तरवर्ति-
विभक्त्या प्रकृत्यर्थे संख्याया विवक्षितत्वात् तस्य च बहुत्वात् ।

विंशतित्वादिसंख्यावच्छिन्नसंस्येयसमूहबोधका अपि विंशत्यादयः समूहा-
दिशब्दवत्सकलवचनान्ताः, यथा घटानां विंशतिरानीता, बहुघटगतविंशतित्ववदारब्ध
एकः समूह आनीत इत्यर्थः । एवं घटानां विंशती आनीते इत्यस्य घटगतविंशतित्वद्वय-
वदारब्धौ द्वौ समुदायावित्यर्थः । एवमेव 'इहच्छात्राणां विंशतयः पठन्ति' इत्यस्य
बहुच्छात्रगतबहुविंशतित्ववदारब्धा बहवः समूहाः पठन्तीत्यर्थः ।

यद्यपि समूहो नारभ्यते, अपि तु समूहत्वम्, तथापि समूहत्वगवारन्मकर्मत्वस्य-
समूहे समारोपात्तथा बोधः ।

इदमत्र बोध्यम् विंशत्यादिप्रकृतिकविभक्तिवाच्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थसंख्यायामेवा-
न्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः व्युत्पत्तिवैचिञ्चयात् । तथा चोक्तं व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण "विरुद्ध-
संख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसं-
ख्यायामेवान्वेती"ति ।

नागेशस्तु पश्चिद्विंशतीति सूत्रभाष्यस्य प्रदीपेदोते आह 'अत्र वदन्ति विंशतिशब्द-
द्वयादिशब्दयोः को विशेषः समुदितद्रव्यसमवायित्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । द्वैक्यो-
रित्यादौ तेषामपि संख्यामात्रवचनताया दृष्टत्वाच्च ।

तस्मादयमत्र भाष्यार्थः विंशत्यादयो द्वयादयश्च धर्मशक्ता एव । धर्मधर्मिणोरभे-
दाच्च व्यक्ती कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदी । विंशत्यादयः कदा चिद् भेदेन संख्यां
वदन्ति गवां विंशतिरिति, कदा चिद्भेदेन विंशतिर्गाव इति । यदाप्यभेदेन तदापि
धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा गावो धन-
मित्यादी प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येन द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् । इयांस्तु विशेषः-
तत्र कदाचित्त्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः । अन्यागतधर्मवैशिष्ट्यमन्यस्य कथ-
निति चेत्—आरोपेणेति गृह्यते । द्वयादयस्तु स्ववाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्गत-
संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावादिनि न कदाचिदपि तत्रैक-

वचनम् नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवचनम् । विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव । द्वपेक-
योरित्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति द्विवचनम् ।
एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैवेति नातिप्रसङ्गः । न ब्राह्मणं ह्यन्यादित्यादौ जातावेकवचन-
मित्यस्याप्ययमेवार्थः । जातिगतसंख्यारोपाद्द्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति । तद्गतसंख्यारोपञ्च
विनिगमनाविरोहात्सकलव्यक्तिष्विति सकलव्यक्तिप्रतीतिः । जातिप्राधान्यविवक्षेत्यस्या-
प्ययमेवार्थः तद्ध्वनयन् वक्ष्यति अथ धाऽव्यतिरेकादि”ति ।

इदमत्र बोध्यम् अयं नागेशसिद्धान्तो “विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्य-
योरिति नामलिङ्गानुशासनप्रतिकूलः, व्युत्पत्तिवादप्रन्थविरुद्धः, प्रोक्तकैयट्प्रन्थविरु-
द्धश्च । सर्वत्रारोपरूपभ्रमात्मकबोधस्वीकारोऽनुचितश्च । तदपेक्षयोक्तरीत्या शक्तित्रया-
भ्युपगमो न्याय्य इति ।

अथ यदुक्तं “संख्यावच्छिन्नपराणां न द्वन्द्व इति” तत्रायमनुयोगः । कथं तर्हि एकश्च
दश च एकादश, द्वौ च दश च द्वादशेत्यादयो द्वन्द्वः ? न च नैते द्वन्द्वसमासाः, अपि तु
एकाधिका दशेत्यादिविग्रहकतत्पुरुषाः । शाकपार्थिवादित्वादधिकस्य लोप इति वाच्यम्,
ऐच्छिकशाकपार्थिवादित्वकल्पने मानाभावात् । ;एकादशेत्यादिप्रामाणिकप्रयोगास्तु न
मानं, तेषां द्वन्द्वसमासत्वेनाप्युपपत्तेः, एकादशेत्यादित् आधिक्यस्य पदार्थतावच्छेद-
करूपेणानुभवाभावाच्च । किञ्च तद्रीत्या नवदशभिरित्यापत्तिः । सिद्धान्तकौमुद्यादौ
एकादशादीनामेकश्च दश चेत्यादि विग्रहोक्त्या तद्विरोधश्चेति चेत्, अत्राहुः जगद्गुरु-
गुरुवरशिवकुमारशास्त्रिचरणाः, द्वन्द्वानभिधानवादिनामिदं तात्पर्यम् यत् संख्याव-
च्छिन्नशक्तानां जानासंख्याप्रकारकबोधपरो द्वन्द्वो न भवत्यनभिधानात् । एकादशद्वाद-
शादिशब्दास्त्वेकादशत्वद्वादशत्वरूपैकसंख्याप्रकारकबोधं जनयन्ति, न त्वेकत्वदशत्वा-
द्यनेकसंख्याप्रकारकम् । तेन द्वन्द्वो भवत्येव । नवदशत्वादिकं न काचित्संख्येति नव-
दशादिशब्दात् नवत्वदशत्वादिनानारूपेणैव बोधसंभव इति तादृशो द्वन्द्वो नेति ।
न चैवमपि “ननाद ढक्कां नवपञ्चवारमि”ति कथं प्रयोग इति वाच्यम् ? तत्र हि नव च
पञ्च च वाराण्यावृत्तयो यत्रेति विग्रहे त्रिपदबहुमीहिर्न तु द्वन्द्व इति ।

संख्यावाचकेषु एकादिचतुरन्तास्त्रिलिङ्गाः । तत्रैकशब्दो नित्यमेकवचनान्तः ।
द्विशब्दो नित्यद्विवचनान्तश्चतुःशब्दो नित्यबहुवचनान्तः । एवं पञ्चाद्यष्टादशान्ता नित्यबहु-
वचनान्ताः । तेषु त्रिलिङ्गा अपि लिङ्गप्रयुक्तरूपभेदं न लभन्ते, अपि तु त्रिष्वपि-
लिङ्गेषु सरूपा एव । तथाचोक्तं ‘मुष्मादस्माद्पदसंज्ञकास्त्रिपु सरूपा’ इति । पञ्चान् इत्या-
दयः “ष्णान्ता पठि”तिसूत्रेण पदसंज्ञकाः । एकाद्यष्टादशान्ताः संख्याविशिष्टसंख्येये
शक्ताः । एकोनविंशत्याद्याः नवनवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । ते च संख्यावच्छिन्नपरा एकवच-

नान्ता एव । संख्यामात्रपराः संख्येयसंघातपराश्चानियतवचनाः । शतादिपराद्यन्तेषु केवलं कोटिशब्दः स्त्रीलिङ्गः । अन्ये प्रायेण नपुंसकलिङ्गाः । शतादयोऽपि समूहपराः संख्यामात्रबोधकाश्चानियतवचनाः । संख्येयमात्रबोधकास्तु नित्यैकवचना इति बोध्यम् ।

संख्यावाचकविषये विदुषां मतमग्रहः

(१) एकादिपराद्यन्ताः संख्यावच्छिन्नवाचका इति गदावस्त्य मतम् ।

(२) ते सर्वे संख्यामात्रवाचका इति नागेशस्य ।

(३) एकादयोऽष्टादशान्ताः संख्यावच्छिन्नवाचकाः । एकोनविरात्यादयस्तु संख्यावाचकाः संख्यावच्छिन्नवाचकाश्च इत्यनपेक्षितस्वरसः ।

(४) एकाद्यष्टादशान्ताः संख्यावच्छिन्नवाचकाः । एकोनविरात्यादयस्तु संख्यावच्छिन्नवाचकाः संख्यावच्छिन्नसंघातवाचकारचेति माहादीना वैयस्य च मतम् ।

(५) अस्माभित्तु सर्वेषां मतानि विभाव्य एकाद्यष्टादशान्तानां संख्यावच्छिन्ने निरात्यादीनान्तु संख्यायां संख्यावच्छिन्ने संख्यावच्छिन्नसमुदाये च शक्तिरुक्ता । एषां मतभेदेन शाब्दबोधे भेदेऽपि प्रयोगेषु न कश्चिद् भेदः ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे “शतादिपदोत्तरविभर्धयसंख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायानेवान्वेति, यथा शतनेकं, द्वे शते, त्रीणि शतानांत्युक्तं तत्र शतादिपदं निरात्यादेरुपलक्षणम् । अपि च शतनेकमित्यादिवाक्यस्य घटानामित्यादिः न तु घटा इति शेषः द्वे शते घटा इत्यादिवाक्यस्य प्रानात्याङ्गोकारे ‘विरात्याद्याः सदैकत्वे’ इत्यनुशासनविरोधान् तथा प्रयोगाणां क्वचिदप्यदर्शनाच्च । तस्मात् परिमाणेष्वभेदेन विशेषणपराणां निरात्यादीनानेकवचनान्तत्वे एव साधुत्वमेष्टव्यम् । मतान्तरे तु द्वे शते इत्यादी शतादयः शतादिसमूहबोधकाः द्वौ शतसमूहौ इत्यर्थप्रतीतेः, तदा तु घटादिसंख्येयबोधकादुचितैव पठ्यति प्रयोगे भेदाभाव इत्यतमतिविस्तरेण ॥५५-७६॥

क्वचिदादरे बहुवचनम्

आदरे क्वचिदंकास्मिन् द्वयोरपि च कुत्र चित् ।

बहूनां वचनं काव्ये नाटकेऽपि च दृश्यते ॥७७॥

संज्ञामिन्नादतः शब्दान्मिश्रादः पत्वत्तिनि ।

तस्मिन् साधुत्वमेष्टव्यं यथा दारादितः परे ॥ ७८ ॥

क्वचिदादरबोधकं बहुवचननेकद्वेष्वपि प्रयुज्यते कविभिः । यथा एकस्मिन् आर्द-

मिश्रान् विज्ञापयामि । तत्रभवन्तः प्रमाणम् । द्वयोः आचार्याभिनवगुप्तपारा आहुः ।
गुरुचरणा आहुः । क्वचित्क्वचिदेतादृशप्रयोगदर्शनादद्यत्वे देवदत्तमहोदयाः, भवदत्त-
महारायाः, महामहोपाध्याया इत्येवं भूयांसि एकस्मिन् बहुवचनानि प्रयुज्यते मन्यन्ते
चैकवचनप्रयोगे तदनादरमिव । तदेवं बहुवचनानां साधुत्वे महाकविसंप्रदाय एव
शरणम् । परन्तु कवयोऽपि संज्ञाशब्दाद्बहुवचनं क्वचिदपि न प्रयुक्तवन्तः । अतोऽद्यत्वे
संज्ञाशब्देऽपि बहुवचनं साधु मन्यमाना उपेक्ष्याः । व्याकरणविरोधस्तु दारशब्दादिपूक्त-
रीत्या कथंचिदत्रापि परिहर्तुं शक्यत एव । परन्तु रामायणपुराणेतिहासादिष्वेवं
प्रयोगा नैव दृश्यन्ते । तस्मादियं सृष्टिर्नूतना प्रतिभातीत्यलम् ।

वयं ब्रूम इत्यादेरपत्ति

वयं ब्रूमः इत्यादि बहुवचनं साधु, “अस्मदो द्वयोश्चे”ति शास्त्रात् । न च सविरोप-
णानां प्रतिषेधात्

“क्वचिद्बदन्त्यमृतमस्ति पुरे सुराणां
क्वचिद्बदन्ति वनिताधरपद्मवेषु ।
ब्रूमो वयं सकलशास्त्रविचारदत्ता
जम्बीरनीरपरिपूरितमत्स्यखण्डे ॥”

इत्यत्र कथमेकस्मिन् बहुवचनमिति वाच्यम्, कौशुथा “सविरोपणानां प्रतिषेध”
इति वार्तिकव्याख्याया शेषरक्ता दत्तोत्तरत्वात् । तत्र हि इदं मुख्यार्थं बहुवचननिषे-
धाय । यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयवभेदे समुदाये लक्षणा तदा
बहुवचनं भवत्येव । तेन ‘त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता.’ इत्यादि
सिद्धमित्युक्तम् । शब्दकौलमे तु “सविरोपणानां प्रतिषेध” इति वार्तिके विरोपण-
पदेनोद्देश्यसमर्पका एव गृह्यन्ते । तेन ‘त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभि-
मानोन्नता’ इत्यादी न प्रतिषेध इत्युक्तम् । परन्त्वेवंरीत्या “ब्रूमो वयं सकलशास्त्रविचार-
दत्ता” इत्यत्र बहुवचनं नोपपद्यते ॥ ७७-७८ ॥

अनुपपन्ने लिङ्गवचनविचारः

पूर्ववाक्यादुत्तरत्र पूर्वस्मिन्नुत्तरात्तथा ।

शब्दोऽनुपज्यते लिङ्गसंख्याविपरिणामतः ॥७६॥

वाक्याङ्कितपदस्य पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्भो भवति । कचिच्च परवाक्यात्पूर्व-
वाक्ये । स च यथासंभवं स्वरूपेण, लिङ्गविपरिणामेन, वचनविपरिणामेन, उभय-
विपरिणामेन वेत्यष्टधा ।

(१) तत्र स्वरूपतः पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्भो यथा—

“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ॥

चैत्राय लेखनी दत्ता, मैत्राय पुस्तकी ।

अत्र प्रथमोदाहरणे सन्धिरिति पूर्ववाक्यगतं स्वरूपेणैव “न मित्रेणे”त्युत्तरवाक्येऽनु-
पद्यते । द्वितीयेऽपि दत्तेतिपदं तथाभूतमेव मैत्राय पुस्तकीत्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते ।
अन्यथा वाक्यनपूर्णा स्यात् ।

(२) स्वरूपेणोत्तरवाक्यात्पूर्ववाक्येऽनुपद्भो यथा—

“निरुद्धमाना यदुभिः कथंचिन्मुहुर्दुश्चित्तिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन् मार्गरुधः करीन्द्रानुल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः” ॥

“स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम्” ॥

अत्र प्रथमपद्ये उत्तरवाक्यघटकस्य तुरंगा इति पदस्य प्रथमवाक्येऽनुपद्भः । द्वितीय-
पद्येऽपि स्वशक्त्युपचये केचिदित पूर्ववाक्ये ‘परस्य व्यसनेऽपरे यानमाहुरिति’त्युत्तरवा-
क्यात् ‘यानमाहुरिति’पदद्वयं स्वरूपेणैव सम्बध्यते ।

(३) लिङ्गविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपद्भो यथा—

मया काशी विलोकिता, त्वया घृन्दावनम् ।

अत्र विलोकितेति स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टं पूर्ववाक्ये । तच्च नपुंसकलिङ्गेन विपरिणा-
मात् विलोकितमित्याकारीकृतं सत् उत्तरवाक्ये सम्बध्यते । तेन त्वया घृन्दावनं
विलोकितमिति वाक्यं संपद्यते ।

(४) लिङ्गविपरिणामेन परवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपद्भो यथा—

मया काशी, त्वया तु घृन्दावनमवलोकितम् ।

अत्र परवाक्यप्रविष्टस्याबलोकितमिति पदस्य खोलिङ्गेन विपरिणतस्य पूर्ववाक्येऽनुपङ्गः ।

(५) वचनविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपङ्गो यथा—

चैत्रो गृहे भुक्तवान्, मैत्रजैत्रौ बहिः ।

अत्र प्रथमवाक्यस्थस्य भुक्तवानिति पदस्य द्विवचनविपरिणामेनोत्तरवाक्ये सम्बन्धस्तेन मैत्रजैत्रौ बहिर्भुक्तवन्ताविति वाक्यं सम्पद्यते ।

(६) वचनविपरिणामेन परवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपङ्गो यथा—

कस्मै चिदन्तेवासिने द्वे पुस्तके कस्मै चित्तु तन्मूल्यं प्रदत्तम् ।

अत्रोत्तरवाक्यात् प्रदत्तमित्येकवचनान्तस्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्य प्रदत्ते इत्याकारं प्राप्तस्य पूर्ववाक्येऽनुपङ्गः । अत्र च पूर्ववाक्यादप्यन्तेवासिने इति पदस्य यावदुत्तरवाक्ये सम्बन्ध इत्यपि विशेषः ।

(७) लिङ्गवचनोभयविपरिणामेन पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्येऽनुपङ्गो यथा—

चैत्रमैत्रौ कार्शीं गतवन्तौ, तयोर्भार्यास्तु स्वस्वजनकगृहान् ।

अत्र पूर्ववाक्यान्तर्गतस्य गतवन्ताविति पदस्य लिङ्गेन वचनेन च विपरिणामात् गतवत्य इत्येतादृशरूपं प्राप्तस्य परवाक्ये सम्बन्धः ।

(८) लिङ्गवचनोभयविपरिणामेनोत्तरवाक्यात् पूर्ववाक्येऽनुपङ्गो यथा—

चैत्रमैत्रयोर्भार्याः स्वस्वजनकगृहान्, तौ तु तीर्थानि गतवन्तौ ।

अत्रोत्तरवाक्यघटकं गतवन्तावितिपदं लिङ्गेन वचनेन च विपरिणतं गतवत्य इत्याकारं सत् पूर्ववाक्ये सम्बन्ध्यते इति दिक् ॥ ७६ ॥

प्रकृतिविकृतेभावे वचनव्यवस्था

प्रकृतिविकृतिश्चैत्र यत्र कर्मद्वयं स्थितम् ।

तत्रेच्छया लादयः स्युः क्वचिदेकत्र कर्मणि ॥८०॥

एवं यत्रोभयं कर्तृ प्रकृतिविकृतिस्तथा ।

तत्रापि क्वचिदेकस्मिन्नर्थे कर्तारि लादयः ॥८१॥

अयेदं विचार्यते प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकात् तादृशोभयकर्तृकाश्च धातोः किं प्रकृति-
रूपे कर्मणि कर्तरि च लकाराः आहोस्वित् विकृतिरूपे ? तत्राद्यपक्षे काष्ठानि भस्म
क्रियन्ते, काष्ठानि भस्म भवन्ति, काशाः कटः क्रियन्ते, काशाः कटो भवन्तीत्यादयः
प्रयोगाः स्युः । अल्पपक्षे तु काष्ठानि भस्म क्रियते भवति वा । काशाः कटः क्रियते
भवति वेत्यादयः । न च करोतेः काष्ठकाशादिकर्मकत्वमसंगतम्, तस्य यत्नार्थकत्वात्
उत्पादनार्थकत्वाद्वा । अत एव काष्ठानि क्रियन्ते इत्यादयो न प्रयोगा इति वाच्यम्,
यथा बलाहकाद्बिद्योतते विद्युदित्यत्र निस्सरणाङ्गे बिद्योतने द्युतिर्वर्तते बलाहकान्निःसृत्य
विद्योतते इत्यर्थप्रत्ययात्, तथा करोतेरपि दाहाद्यङ्गे (दाहादिपूर्वके) उत्पादने पृत्त्या
काष्ठादिकर्मकत्वसंभवात् । काष्ठानि भस्म करोतीत्यतः काष्ठानि दहन् भस्मोत्पादयती-
त्यर्थः । दाहादेः स्वजन्यत्वसम्बन्धेनोत्पादनेऽन्वयात् यत्र काष्ठं दहति सुवर्णस्य च
भस्म करोति तत्र काष्ठानि भस्म करोतीति न । तस्मात् काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृति-
भावविवक्षायामेव तथा प्रयोगः । एवं काशान् कटं करोतीत्यतः काशान् योजयन्
कटमुत्पादयतीति शंभः । तथा च दाहादीं काष्ठादेः कर्मत्वमुत्पादने तु भस्मादेः ।

अत्र प्रकृतिविकृतिभयसम्बन्धे पृष्ठीं विधाय काष्ठानां भस्म करोति, काशानां कटं
करोतीत्यादयोऽपि प्रयोगा भवन्ति । प्रकृतिरूपे विकृतिरूपे वा कर्मादीं तादृय इति
सन्देहवोजन्तु आख्यातेनोभयोः कर्मणोः कर्त्रोर्वाऽभिधानेऽपि तयोर्विभिन्नसंस्त्यक्त्वे
उभयगतसंस्त्ययोर्बोधयितुमशक्यत्वादन्यतरगताया एव संस्त्याया बोधनीयत्वेन प्रकृति-
गतसंस्त्याबोधकस्तिद् विधेय उत विकृतिसंस्त्याबोधक इत्यत्र विनिगमनाविरहः । न
च 'काशा प्रयोगो भयुरा च मया गंस्यन्ते' इत्यत्र यथा सकलकर्मगता संस्त्या तिष्ठामि-
धीयते तथा काष्ठानि भस्म क्रियन्ते इत्यत्रापि सकलकर्मगता संस्त्यामिधीयतामिति
वाच्यम् एवं हि काष्ठं भस्म क्रियते इति प्रयोगापत्तेः ।

अत्र वदन्ति प्रकृतिविकृत्युभयकर्मसत्त्वे "गृह्णाति वाचकः संस्त्यां प्रकृतेर्विद्वेतेर्न हि"
इत्युक्तत्वात्, "भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटय" इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च प्रकृ-
तिसंस्त्याभिधायनःऽप्येव तद्भययो भवतीति । तदसन् "पुनरावृत्तः सुवर्णादिपिण्डः पुनर-
पर्याप्त्या युक्तः गदिराद्वात्महरो बुग्हने भवतः" इति महाभाष्यप्रयोगविरोधान् ।
अत्राप्यातस्य विकृतिभूतबुग्हलसंस्त्याबोधकत्वान् । 'गृह्णाति वाचकः संस्त्यां प्रकृतेर्वि-
द्वेतेर्न ही'ति केनचिदुक्त्य प्रामाणिकत्वाभावाच्च ।

दर्पणहृन्मत्तमपहत्तम्

यस्य दर्पणहृदा प्रकृत्युच्छेदसंभूतमितिनृगस्थितकारिकाव्याख्यावसरे परे वि-

त्यादिनोक्तम् सदिवाङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्यनिर्देशो नाख्यातस्य विकृति-
समानवचनत्वे उपपृम्भकः । तथा हि भाष्ये सदिवाङ्गारसदृशे इति विशेषणेन तत्र
कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते, सिद्धायाः विकृतेः पाकानपेक्षणात् । पुनरपरया कृत्या युक्त
इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम् आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् ।
युज्यते चैतत् 'मृत्तिवैत्येव सत्यमि'तिवत् संहतिमुपेन पुनरावृत्त इत्यनेनापि सुवर्ण-
पिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते । तथा हि पूर्वोपमान्ताया विकृतिपरम्परायास्तत्पर्यवसायि-
त्वेन सिपाधयिपितसुवर्णनित्यत्वसिद्धेः । तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टापरकृतिविशिष्टस्य तस्य
विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया नोक्तभाष्यमाख्यातस्य
विकृतिसमानवचनत्वे साधकमिति—

तत्र । यथा हि सुवर्णस्य पिण्डप्रकृतित्वं पिण्डस्य तु सुवर्णविकृतित्वं यथा वा सुवर्ण-
पिण्डस्य स्वस्तिकप्रकृतित्वं स्वस्तिकानात्तु सुवर्णपिण्डविकारत्वं भाष्याल्लभ्यते तथैव सुव-
र्णपिण्डे कुण्डलद्वयप्रकृतित्वलाभान् तथा हि "सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति,
पिण्डाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते, स्वस्तिकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, पुनरावृत्तः
सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः सदिवाङ्गारसदृशे कुण्डले भवत" इति भाष्यं सांख्य-
मतानुसारेण प्रवृत्तम् । तन्मते च कार्यकारणयोरभेदोपगमात् एकस्मिन् सुवर्णे आकृति-
र्ज्ञाना सुवर्णेन्तु तदेवेति दृष्टान्तमुखेन द्रव्यस्य नित्यत्वसाधकम् । तस्यायमर्थः विशिष्टाऽ-
नेकसुवर्णखण्डममितापात् कयाचिदाकृत्या पिण्डव्यवहारप्रयोजकाकृत्या युक्तं सत्
पिण्डो भवति पिण्डव्यवहारविषयो भवति । ततः पुनरमितापादितः पिण्डाकृतिमुप-
मृद्य पिण्डाकृतिं तिरोभाव्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनः स्वस्तिकाकृतिमुपमृद्य कटकाः
क्रियन्ते । पुनश्च ते दहनतापादेव आवृत्तः पुनरुद्भूतः सुवर्णपिण्डः अपरया पिण्डव्यं-
वहारप्रयोजकाकृतिभिन्नया कुण्डलद्वयव्यवहारसंपादिकयाकृत्या युक्तः सन् कुण्डले
भवतः इति ।

एवं चैतद्भाष्यं कुण्डलयोरेवं विकृतित्वतात्पर्यकं न सुवर्णपिण्डस्य । नानाखण्ड-
सुवर्णात् सुवर्णपिण्डः, सुवर्णपिण्डात् स्वस्तिकाः, स्वस्तिकेभ्यः कटकाः, पुनरपि द्वित्यं-
कटकेभ्यः सुवर्णपिण्डः, पुनस्तस्मात् कुण्डले इत्येवं विकृतिपरम्परायां सुवर्णमेव
सर्वमिति द्रव्यस्य नित्यत्वसिद्धेः । यद्वा पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्ड इत्यनेनोपसंहृत्य सृष्टि-
प्रवाहाद्दर्शयिष्या पुनः कुण्डलसृष्टिरभिहिता । त्वदुक्तोत्प्रेक्षिताशयकत्वे कुण्डलसृष्टेर-
नुक्त्योपक्रमोपसंहारयोरसंगतिः । सदिवाङ्गारसदृशे इति विशेषणं न कुण्डलयोः
प्रकृतित्वसाधकं, न हि तत् तदानीन्तनपाकविराष्टपरत्वे एव संगतं, सिद्धयोरपि

कुरडलयोर्भान्धररक्तवर्गता स्वदिराङ्गारसाद्वयान् । अत उपरञ्चक्रमेव तद्विशेषणम् ।
तया आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वादित्यपि तदुच्चिरयुक्ती, सुवर्ण-
पिरुदन्य कुरडलाकृतिसम्बन्धाभावे कार्यकारणयोरैक्यानुपपत्ते । न च तथा सति
सुवर्णपिरुडे कुरडलत्रयद्वारापत्ति, कुरडलाकृते सूक्ष्मरूपेणान्स्थानात् । यदा तु तस्य
प्राकृत्य सदा कुरडलत्रयद्वारा भवत्येव । न चैवमाकृतेरपि नित्यत्वमेवेति “आकृतिर-
न्या चान्या चे’ति भाष्यविरोध इति वाच्यम्, व्याघ्रद्वारिकृष्ट्या तयोपाशानात्,
सिद्धान्ते त्वाकृतिरपि नित्यैव इतरथा सदैव कार्यमिति सिद्धान्तभङ्गापत्ते । एवञ्चोक्त
भाष्यप्रयोगविरोधान् प्रकृतिर्मणि लादय इति निर्णय कर्तुमशक्य इति चेत्—

अत्रोच्यते । मस्मीक्रियते मस्मीभवन्तीत्यादिप्रकृतित्वाचकप्रकृतिकन्विप्रत्ययस्यले
न्विप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य च्च्ययोरौपेऽन्वयित्वेन तस्य कर्मत्वादिना त्रिधान्वयानंभवान्
तद्विन्नस्य प्रकृतिरूपार्थस्यैव कर्मस्य कर्तृत्व वा युज्यते । एवञ्च तत्रैव कर्मणि कर्तरि
वा लादय, तद्गतव च सत्या तिहा बोध्या । अन्यत्र तु कामचारः प्रकृतिगताया
प्रकृतिगताया वा संख्यायास्तिडा बोधयितुं शक्यत्वात् ।

“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीदृकूप्रहाम् ।

दुद्धिमचार्ययोः शब्दकर्मकारां निजेच्छया” ॥

इति दुह्यादिपिपत्रे प्रामाणिकनियामकवत् प्रकृतिप्रकृत्युभयकर्मकधातुप्रिये नियाम-
कभावात् ।

‘गृह्णाति वाचक सत्या प्रकृतेप्रकृतेर्तं द्वि’ इति केनचिदुक्तं तु सुवर्णं कुण्डले भवत
इति भाष्यप्रयोगप्रतिशूलत्वात् प्रामाणिकम् ।

इदन्तु बोध्यम् । गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्यादिवचनप्रलाद्यत्र कर्मणि प्रचयो जायते
तस्मादन्यन् कर्म अनुक्तमेव भवति । अतस्तत्र कर्मत्वप्रयुक्ता द्वितीया भवति, यथा
सनुदो रत्नानि दुदुहे, कलिर्वसुधा याचित । प्रकृतिप्रकृत्युभयकर्मकधातोस्तु यस्मिन्
कर्मणि प्रचय क्रियते ततोऽन्यदपि कर्म उक्तवद्भवति । तेन काशाः कटः क्रियन्ते इत्याद्य
एव प्रयोगाः न तु काशा कटं क्रियन्ते इत्यादय । अत्र च तथा प्रामाणिकप्रयोगदर्शनमेव
मानम् ॥२०-२१॥

अन्तेरकौ तयारोपे तद्विजेष्यार्थगामिनी ।

प्रापः प्रत्याप्यते मर्या तिहेत्येतद्विभाव्यताम् ॥२२॥

तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं भ्रमः । स च त्रिविधः तदभावाज्ञानरूपवाधाऽपूर्वकः, तत्पूर्वकः, विरुद्धानेककोटिकश्च । क्रमेण यथा रङ्गे इदं रजतम् । मुखं चन्द्रः । अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति । तत्राद्यो भ्रमशब्देन व्यवहियते, यद्वान् भ्रान्तोऽसीच्युते । द्वितीयस्तु आरोप इति आहार्यारोप इति वा व्यपदिश्यते । तृतीयस्तु संशयः । आरोपस्य वस्तुतो भ्रमत्वेऽपि तद्वान् पुरुषो भ्रान्त इति नोन्यते लोके । तत्र लोकव्यवहियमाणभ्रमप्रतिपादकवाक्ये तिडा प्रायेण भ्रमशेष्यगता संख्या बोध्यते, यथा नेत्ररोगवशादनेन चन्द्रो द्वौ दृश्यते ।

एवमारोपवाक्येऽपि प्रायेणारोपशेष्यगता संख्या तिडा प्रत्याव्यते, यथा एकोऽपि घटोऽतिबृहत्वात् द्वौ घटौ मन्यताम् ।

क चित्पुनरारोप्यमाणगतापि संख्या तिडा प्रतिपाद्यते, यथा—

“विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाचिकुराः शिरःस्थितम् ।”

इत्यत्र धीर्हर्षधे आरोप्यायशोयुगगतैकसंख्याबोधकत्वमाख्यातस्य । अत एवोक्तकारिकायां ‘प्राय’ इति ।

तत्र मतान्तरखण्डनम्

यत्तु एकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थले एको द्वौ ज्ञायते इत्यादावारोपविशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य । न चैवम् “अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाचिकुराः शिरःस्थितम्”मित्यन्नारोप्यमाणाशोयुगसमानवचनममानीति धीर्हर्षप्रयोगस्यासंगतिरिति वान्यम्, अत्रापि पूर्वार्धसमर्थितायशोयुगस्य चास्तवत्वेन तस्मिन् द्विफालवद्वाचिकुराणामेव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वादिति ।

तन्न, यतः इदमयशो मम शिरसि पतितमिति लोकव्यवहारसिद्धमयशसः शिरःस्थितत्वं लोकप्रसिद्धम् । प्रसिद्धधनुसारिणी च कवीनां वाणी । तथा च नैते चिकुराः अपि तु शिरःस्थितमयशोयुगमित्यपहृत्या सुबोधोऽर्थः कविनोत्प्रेक्षया निबद्ध इति सिद्धचिकुरविषयाकीर्त्युत्प्रेक्षेयम् । तस्मादत्र सिद्धानामारोपायोगात् सिद्धचिकुरेष्वसिद्धत्वमाक्षिप्य असिद्धेऽयशोयुगे सिद्धत्वं चाभ्युपेत्य तत्र द्विफालवद्वाचिकुरोत्प्रेक्षोपपादनकुसृष्टिर्नोचितेति विभावयन्तु सुधियः ॥२२॥

लिङ्गनिमित्तककारस्यासंग्रहा विचारश्च

पुंस्त्रनिमित्तकविधयः “तस्माच्छसो नः पुंसी”ति नन्वम् । “इदोऽय् पुंसी”त्यया-
देशः । “पुमान् स्त्रिये”त्येकशेषः । “तृतीयादिषु भाषितपुंसं पुंवद्रालवत्वे”ति पुंस्त्रज्ञावः ।
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे”त्यादिभिः कृञ्च्ययाः । एवमन्येऽपि ।

स्त्रीत्वप्रयुक्ता विधयस्तु “स्त्रियामि”त्यधिकृत्य प्रत्ययाः । ते च टाप् टाप् चाप् ङीप्
ङीप् ङीन् एफ् प्यहूर्तयः । “पुमान् स्त्रिये”त्येकशेषः । “भ्रान्त्यपशुनघेष्वतरणेषु स्त्री”-
त्यनेनाप्येकशेषः । “आडो नाडास्त्रिया”मिति नादेशाभावः । ‘स्त्रियामवन्तिहुन्तिगृन्थ्य-
श्चे’ति लुक् । एवमन्येऽपि ।

नपुंसकत्वनिमित्तककार्याणि च “स्वमोर्नपुंसकादि”ति लुक् । ‘अतोऽमि’त्यमा-
देशः । “नपुंसकस्य मत् च” इति “इकोचि जिमत्तावि”ति च नुम् । “नपुंसकाद्ये”ति
शीमावः । “जशसोः शि”रिति श्यादेशः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकत्रचात्यान्दतरस्या”-
मित्येकशेषः । एवमन्यान्यपि ।

अत्रेदं धीष्यम् । “अतोऽमि”ति सूत्रस्य नपुंसकत्वशक्तान् परयोः स्वमोरमिति नार्थः ।
तथा सति षड्ढो मा कारि इत्यत्रामादेशापत्तेः, “अत्रो षड्ढं पुमान् पाप्मे”ति कोषान् ।
तत्र नपुंसकत्वनिरूपिताया अपि शक्तेः सद्भावान् ‘निपिद्वलिङ्गं शेषार्थ’मिति परिभाषि-
तत्वान् । नापि नपुंसकत्वबोधकादित्यर्थः, श्रोतुन्नाद्विषयकबोधामावे कुलमिन्वादावमा-
देशाभावापत्तेः ।

न वा नपुंसकत्वपर्यादित्यर्थः, नपुंसकत्वेत्यत्रामादेशप्रसङ्गात् । अपि तु नपुंसकत्वा-
वच्छिन्नविषयताकरोधपरत्वमोरमित्यर्थो वाच्यः । तथा च नपुंसकताशब्दस्य नपुं-
सकत्वविषयकरोधपरत्वेऽपि न नपुंसकत्वावच्छिन्नविषयताकरोधपरत्वमपि तु क्त्वा-
वच्छिन्नविषयताकरोधपरत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः ।

एवमेव षड्ढानि न क्रियन्तामित्यत्र तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वाभावः । शसः
प्रकृतेः पुंस्त्रावच्छिन्नविषयताकरोधजनकत्वप्रकारकवत्तृतात्पर्यायविशेष्यत्वे नन्वमिति
उच्यते ।

एतेन स्तुतिविशदसूत्रासंतत्वालोक्ये यदुच्यम् समानलिङ्गकृत्यं च स्वशक्तिपुंलिङ्गत्वा-
द्यन्यतमवत्त्वम् । पुंलिङ्गत्वादिकं च अप्राप्तिसाधारणपुंस्त्वादिब्यवहारप्रयोजकस-
त्त्वादिगुणोपचयापचयस्य पुंस्त्वादिरूपत्वनये पुंस्त्वादिबोधकत्वमेव । स्वमते गुरु-
न्यायानङ्गीकारान्, सत्यां ब्राह्मरथ्यां ब्राह्मणो नास्ति, ब्राह्मणे च सति ब्राह्मणो नास्तीति
प्रतीत्यांरत्पादान् लिङ्गान्यादिमत्त्वलक्षणपुंस्त्वान्त्वादिप्रत्ययस्याङ्गीकरणयोग्यत्वेऽपि तट-

स्तटीत्यादौ तत्प्रत्ययस्य बाधान् प्रयोजनाभावाच्चानङ्गीकरणीयत्वमेवेति न पुंस्वादि-
बोधकत्वं पुंलिङ्गत्वादिकम् , अपि तु प्राण्यप्राणिप्रतिपादकसाधारणं पदसंस्कारप्रयोजकं
पुंलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमेव । पुंस्वादिबोधस्वरूपयोग्यत्वमेव पुंलिङ्गत्वादिकम् ।
तत्त्वं चानुगमं प्रातिपदिकवृत्त्यानुपूर्वीकत्वमित्यादि इत्यपि कश्चिदिति ।

तच्चिन्त्यम् । पुंलिङ्गत्वादेः पुंलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वरूपत्वे पुंलिङ्गत्वादिबोधस्व-
रूपयोग्यत्वरूपत्वे वा । तस्य पुंस्वादिबोधकत्वरूपत्वानङ्गीकारात् पदसंस्कारप्रयोज-
कत्वानुपपत्तेः । तथा हि अप्राणिव्योधकतटादिशब्देभ्यो लिङ्गविषयकबोधानभ्युपगमे पङ्क
इत्यादौ उक्तरीत्या अमाद्यापत्तिर्दुष्परिहरा, अधनिमित्तककायमात्रस्य तत्तदर्थविधत्ताया-
मेव प्रवृत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

अपि च शास्त्रीयलिङ्गस्य शाब्दबोधाभावे उपमालङ्कारे उपमानोपमेयबोधकयोर्वि-
भिन्नलिङ्गकत्वं दोष इत्यालङ्कारिकसिद्धान्तो निर्जातः स्यात् । तद्बोधोपगमे तु लिङ्गभेद-
प्रयुक्तवैधर्म्याद्यभास एव तस्य दोषत्वे बोजं भवति ।

अपि च अचेतनबोधकपदात्प्रतीयमानमपि लिङ्गं लोके प्रवृत्तिनिवृत्तोरनुपयोगेनो-
पेक्षया ग्रहणात् शाब्दबोधे अविषयीभवदिव लक्ष्यते । यथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलि-
मुनिना समाधेः शब्दसर्वाण्यत्वे सवितर्कत्वोक्त्या

“न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

“अनुनिद्धमिन् ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते” ॥

इति द्युक्त्या च सूक्ष्मानुभवारूढतया च शाब्दबोधे भासमाना अपि शब्दाः प्रवृत्तौ
निवृत्तौ चानुपकारेणाविषयीभवन्त इव प्रतिभान्ति तथा लिङ्गान्यपीति विभावयन्तु
सुधियः ।

अथ पुंलिङ्गत्वस्येत्यादिशास्त्रविहितपुंलिङ्गत्वात् पुंस्वनिमित्तकार्येण भवितव्यम् ।
न च ‘अनादये ब्रह्मणे नम’ इत्यादौ अनादि ए इत्यवस्थाया पुंस्वनिमित्तकं किमपि कार्यं
प्राप्नोति यस्यादिदेशः स्यात् । नापि नपुंसकत्वनिमित्तकनुमादेः प्रतिग्रन्थो भविनुमर्हति ।
एवञ्च पुंलिङ्गत्वस्य किं तात्पर्यमिति चेत्—उच्यते । पुंलिङ्गत्वेन भावाभावरयोरुभयोरप्यति-
देशः क्रियते, अर्थात् पुंस्वबोधपरत्वे यत्कार्यं प्राप्नोति तद्भवेत्, यच्च न प्राप्नोति तन्नैति
अनादिशब्दस्य यदा पुंस्वपरत्वं तदा नपुंसकत्वपरत्वायोगात् नपुंसके विधीयमानो नुम्
न प्राप्नोति, अतो न भवति । गुणे तु लिङ्गस्य निमित्तत्वाभागात्पुंस्वादिपरत्वेऽपि
प्राप्त्या भवत्येव सः । तेन अनादये ब्रह्मणे इत्यादेः पार्त्तिनी सिद्धिः ।

अथ स्त्रियां पुत्रदित्यादिना स्त्रीप्रत्ययान्तस्य स्त्रीबोधकस्य वा पुत्रज्ञानो विधीयते । चित्रा गौर्यस्य स चित्रगु । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्य । रूपवती चासौ भार्या च रूपवद्भार्य, पुत्रवर्त्मधारयेति पुत्रज्ञान । एनाभाचष्टे एतयति, 'प्रातिपदिका-द्वात्वर्थे बहुलमिष्टवने'ति पुत्रज्ञान इष्टानि परे 'भस्याडे वद्विते' इति पुत्रज्ञान-विधानान् ।

अत्रेय विचारणा । पुत्रज्ञानान् कथमुक्तरूपसिद्धिः ? यत् पुत्रदित्यस्य पुत्रविवक्षाया यत्कार्यं प्राप्नोति तत्स्यादित्यर्थः । चित्रा गु रूपवती भार्य इत्यवस्थाया च चित्रा श-दादे पुत्रवनिमित्तकं न निमपि कार्यं प्राप्नात । यदि च पुत्रज्ञानविधानसामर्थ्यात् स्त्रीप्रत्यय-प्रकृते पुत्रत्वमित्यर्थं कियते तदापि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरशक्या 'जात सस्कारो न निर-तते' इति न्यायात् । अत्रोच्यते—'येन येन शाब्देण पुत्रज्ञानो विधीयते तत्र तत्र सर्वत्र विषयसम्प्राप्ता' तथा च 'स्त्रियां पुत्रदित्यस्य स्त्रीबोधकसमानाधिकरणपरत्वविषये स्त्री-बोधकस्य पुत्ररूपमित्यर्थः । पुत्रविवक्षाया यत्कार्यं तद्भवेत् यत् पुत्रविवक्षाया न प्राप्नोति वदेति यावत् । एव च यदि चित्रशब्दात् स्त्रीप्रत्ययो न स्यात्तर्हि समानाधिकरणपरत्व स्यादिति समानानाकाले एव चित्रश-दादे पुत्रज्ञानविधानान् टापोऽनुपस्था चित्र सुगोसु, रूपवत्सु भार्यासु इत्याद्यलौकिकविग्रहे एव बहुव्रीहि । 'चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिक-विग्रहे चित्रगु' इति सिद्धन्तर्द्वयया लेख्यत्वात् वालाना यथाकथञ्चिदापाततो ऋदिति बोधाय न तु यथावत्प्रक्रियातत्त्वनाभावेति बोध्यम् । पुत्रज्ञानविधिषु विषयसम्पत्तीति भाष्यप्रदर्शयते नाशः ।

त्रियबहुवचनात्प्रकृतमहः

(१) दारशब्दा विधाहिताया नित्यबहुवचनान्तः, 'अथ पुभूमि दारा स्यात्तु वुटुन्विती' इत्यमरकोषात् । आनन्तत्वनिवृत्तवचन —

'क्रोडा हारा च दारा च त्रय एते यथाक्रमम् ।

क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः' ॥

इति हेमचन्द्रकोषात् । तथा च दारशब्दः पुंसि स्त्रिया च । तत्र स्त्रीत्वविवक्षाया स्त्रीप्रत्यये सति दारा इति अनियतवचन । पुत्रविवक्षायान्तु स्त्रीप्रत्ययाभावेऽदन्तो 'नयत्बहुवचनान्तः' । आनन्तश्चामरकोषानुक्तत्वात् प्रयोगान्तरनाश लोके प्रयोगानर्हः ।

(२) दारशब्दः पुलिङ्गे वेश्मनि दारेषु च । 'गृहा' पुंसि च भूम्येव निकाम्यनिल-यालया' इति मनुष्यवर्गे, 'दारेषु च गृहा' इति नानार्थे चामरसिंहेनोक्तत्वात् नपु-ंसगृहा दन्तु वेश्मन्येव अनियतवचनश्च

(३) लाजशब्दो भर्जनेन स्पुटितधान्यरिकारे लावा इति मैथिलीभाषया व्यवहृते 'इमाल्लौजानावपान्म्यग्नी', 'इय नार्युग्म्रूते लानानावपन्तिका' इत्यादि 'वेदेऽपि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'लाजा पुभूमि' इत्यमरकोषाच्च ।

(४) अक्षतशब्दो यत्र । 'लाजा पुभूमि चक्षता' इत्यमरग्रन्थस्य लाजा यवा इति व्याख्यानस्य अमरविषये विश्वभरणं कृतत्वात् । अयं नपुंसकलिङ्ग एकवचनान्तोऽपि "अक्षत न द्वय पण्डे लाजेपु त्रिप्पहिंसिते यवेऽपि क्वचि"दिति मेदिनीकोषात् ।

(५) धानाशब्दो भृष्टयवे 'फडभी' इति मैथिलीभाषया प्रसिद्धे । 'धाना भृष्टयवे स्त्रिय' इत्यमरकोषे स्त्रिय इति बहुवचनोक्तं, नित्यबहुत्वे इत्यमरविषये व्याख्यानाच्च ।

(६) सुमनसशब्द प्रसूने, 'स्त्रिया सुमनस पुष्पम्' इत्यमरोक्ते । 'भूमि स्त्रिया सुमनस' इति खकापाच्च । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्रिया'मिति मेदिनीकोषादेकवचनान्तोऽपि । अमरकोषे भूमितीति कथनन्तु एकस्मिन्नपि बहुवचनस्य साधुत्वबोधनाय । देववाचकस्त्वनियतवचनं "सुपर्वाण सुमनस" इत्यमरकोषे बहुवचनन्तु देवाना बहुत्वात् छन्दोनुरोधाद्वा ।

(७) अप्सरशब्द स्वर्देश्यायाम्, 'स्त्रिया बहुत्वप्सरस' इत्युक्त्वात् । अमरविषयकारालु एकस्यामपि व्यक्ती बहुवचनान्तं अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वमित्याहुः । अन्ये तु 'अप्सरा' इति सविसर्गपाठं क्वचिदुपलभ्यमानोऽपि प्रामादिक अप्सरेतिरादस्य ख्यावलीकापे कथनात् । एतच्च शब्दकल्पदृष्टेः ।

(८) असुशब्दो यावज्जीवनशरीरस्थायिवायुवाचकः । "पुंसि भूम्यसव" इत्यमरकोषात् ।

(९) प्राणशब्दोऽसुपर्यायः । 'पुंसि भूम्यसव प्राणा' इत्यमरकोषात् । प्राणा अपि 'नित्य पुंसि भूमि चे'ति टीकाकृतोक्तत्वात् तथैव प्रयोगाणामुपलक्षेच्च । इन्मात्रस्थवायुवाचकस्तु न नित्यबहुत्वे, "हृदि प्राणो गुदेऽपान" इत्युक्ते ।

(१०) वपाशब्दः प्रावृषि "स्त्रिया प्रावृट्" स्त्रिया भूमि यर्पा, इत्यमरः ।

(११) जलौकशब्दो जलौकायाम् । "रक्तपा तु जलौका स्यात् स्त्रिया भूमि जलौकस" इत्यमरः । अयमनियतवचनोऽपि बहुत्वकथनन्त्वेकस्यामपि व्यक्ती बहुवचनसाधुत्वबोधनार्थम् ।

(१२) वल्वजशब्दः तृणविशेषे, सावय इति मैथिलीभाषया प्रसिद्धे । "पुंसि भूमि तु रत्नजा" इत्यमरः । 'एको वल्वज' इति भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपीति मदेश्वरः ।

(१३) स्मर्षिशब्दः चित्रशिरःण्डिपु । ते च ऋषयः ।

“मरोचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्टश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः” ॥

(१४) चित्रशिखण्डिशब्दः सप्तर्षिपर्यायः । “सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुत्ताश्चित्रशिखण्डिनः” इत्युक्तत्वात् ।

(१५) इत्त्वज्ञाशब्दः मृगशीर्षशिरोदेशस्थितवारासमूहे “इत्त्वलास्ताच्छिरोदेशे सारका निवसन्ति या” इत्यमरः ।

(१६) प्रौष्टपदाशब्दः पूर्वोद्भवोत्तराद्वयरूपासु चनस्यु ।

(१७) भाद्रपदाशब्दश्च वारासु “स्युः प्रौष्टपदा भाद्रपदाः द्वियः” इत्यमरः ।

(१८) ज्वाद्योऽश्वादेशान्ताः त्रित्वादिंसंख्यवन्निद्वन्वाचकाः ।

(१९) विश्वशब्दो देवगणविशेषे नित्यग्रहुवचनान्तः पाणिनीये सर्वनामसंज्ञकः । विश्वेदेवाः धर्मान् विश्वानाम्नि दक्षकन्यायामुत्पन्ना इति वायुपुराणे । सप्तपुरपेभ्य उपरितनाः पितर एव विश्व देवा इत्यन्यत्र । अयं च विश्वशब्दः स्वसमानवचनविशेषणवाचकदेशशब्देन सहैव प्रयुज्यते, यथा ‘विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्’, ‘विश्वान्देवानहमावाहयिष्ये’ । विश्वदंशशब्दस्तु नास्त्येव । विश्वेदेवास्तु दरा ।

“आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश मृताः ।

वसवश्चाष्ट संख्याताः पद्त्रिंशत् तुपिता मताः ॥

आभास्वराश्चतुःपाटिर्वाताः पञ्चाशद्नका ।

महाराजिक्रनामानो द्वे शते विंशतिन्तथा ।

साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृता” ॥

इत्युक्तवान् तथा

वसुसत्यां क्रतुर्दक्षीं कालकामां धृतिः कुरुः

“पुरूरवा भाद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ।

दृष्टिश्चाद्वे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥ इति भरतः

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धृतिलोचनौ ।

पुरूरवा भाद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृताः” ॥

एतन् विष्णुपुराणे गणभेदनामाध्याये । अत्र लोचन इति पूर्वोक्तकुरोदेव संज्ञान्तरम् । पुरूरवोभाद्रवसौ सकारान्तौ । उक्तञ्च व्युत्पत्तिशब्दे पुरूरवोभाद्रवसौ विश्वे देवा इति । एतेन विश्वशब्दस्य नित्यग्रहुवचनान्तत्वं लभ्यते । एदञ्च आदित्यवातादिवन् विश्वशब्दोऽन्यतवचन इति न वान्यम् । एतच्च शब्दकल्पदृमे ।

(२०) दण्डकशब्दः अरण्यविशेषः । तथा च वाल्मीकीयेऽरण्यकाण्डे निराधं प्रति रामवाक्यम्—

“त्वां तु, वेदितुमिच्छामि कस्त्वं चरसि दण्डकान्” इति ।

तथा तत्रैव रामं प्रति शूर्पणखावाक्यम्—

“पश्यन् सह मया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि” ।

एवं स्वरं प्रति रामः—

“प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसुले ।

भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे” ॥

अङ्गादयः प्रभूतशब्दाः निवासार्थे विहितलुप्ततद्धितप्रत्यया देशविशेषबोधका नित्यबहुवचनान्ताः । तथा हि अङ्गनाम्नो राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहेऽङ्गराब्दात् ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणि आङ्गः, द्वित्वे आङ्गौ । बहुत्वे तु ‘तद्राजस्य बहुषु’ इत्यणो लुकि अङ्गाः । एवञ्च यथा राघवादिशब्दानां राघवः राघवौ राघव इत्येवं रूपाणि तथा आङ्गराब्दस्यापि । अङ्गानाम् (अङ्गराजापत्यानाम्) निवास इति विग्रहे ‘तस्य निवासः’ इति सूत्रेण पुनरण् प्रत्यये तस्यापि ‘जनपदे लुप्’ इति लुपि अङ्गा जनपद इति प्रयोगः । अण्प्रकृत्यर्थस्य पुंस्त्वाद्बहुत्वाच्च ‘लुपि युक्तबद्धथक्त्वचने’ इत्यनेन पुंस्त्ववद्भावात् बहुत्ववद्भावाच्च । एतावत्या प्रक्रियया अङ्गा इत्यस्य अङ्गराजापत्यनिवासजनपद इत्यर्थः सिद्धयति । एवं कलिगादीनामपि तेन कलिङ्गेष्वपात्सी, नाहं कलिङ्गान् जगामेत्यादयः प्रयोगाः ।

अङ्गप्रभृतिशब्दानां तत्तद्देशे रूढिमभ्युपगम्य लोके योगार्थभानाभावं चाकल्प्य स्वयमेव पाणिनिना लुपः प्रत्याख्याने तु लुपियुक्तवदित्यस्यापि प्रत्याख्येयतया लोके एव तत्तद्देशरूढाङ्गादिशब्दानां पुंस्त्वे बहुत्वे च साधुत्वमिति तदाशयः ।

तथा च येषां शब्दानां लोके यल्लिङ्गता यद्वचनता च दृश्यते तेषां तथैव साधुत्वमिति लाभात् दारलाजादीनामपि पुंस्त्वबहुत्वादीं साधुता व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकाचार्यसम्मतेति लभ्यते इति पूर्वमुक्तमनुसन्धेयम् ।

मिथिलाकाशीप्रयागायोध्यादयस्तु देशवाचित्वेऽपि न बहुवचनान्ताः अपि त्वेकवचनान्ता एव बहुत्वेऽप्रयुज्यमानत्वात् । नित्यबहुवचनान्ता अङ्गादयस्तु—

अङ्ग उत्कल कच्छ कम्बोज कर्णाट कलिङ्ग कुरु केकय केरल कोङ्कण कोशल गान्धार गुर्जर गोनर्द चोल तैलङ्ग दण्डक पञ्चाल पाण्ड्य पुण्ड्र वाङ्गीक मगध मन्द्र मत्स्य मरु महाराष्ट्र मालव वङ्ग विदर्भ विदेह शक शाल्व सारस्यत सिंहल सौवीर सौराष्ट्रादयः पुराणादिषु द्रष्टव्याः ।

इति मायडरवंशोद्भवेन पेश्वाकर्मात्मजेन मैथिलेन श्रीरीतवन्पुराणशास्त्रज्ञेन

लिङ्गवचनविचारः समाप्तः

कारिकासूची

	पृष्ठ		पृष्ठ
अज्ञानध्वान्तपरल	...	१	... २७
अतो जनादिशब्देभ्यः	..	१६	... ५
अधिकृत्य च लिङ्गत्य	...	२६	... ४७
अन्तेवासिगणत्वान्ते	...	१	... ६२
अन्त्यः प्रायेण तुभ्रन्	...	३६	... ३१
अभेदकत्वात्सर्वत्र	...	२६	... ६१
असमानाधिकरण	...	३०	... १५
अन्ति च यत्प्र प्रकृति	..	२१	... ३०
आदरे कचिदेकस्मिन्	.	६७	... ५७
आहुर्नैयायिका दाराः	.	४६	... ४५
उद्देश्यप्रतिनिर्देशया	..	३८	... ३२
एव यत्रोभयं कर्तुं	..	७०	... ६२
औत्सर्गिकवचन	...	४३	... ३६
औत्सर्गिकवचन	...	४४	... १०
इचिद्धर्मपराः इति	...	८	... ३३
गार्थं विप्रद्वय गार्थं	...	२०	... २२
जनादपलु शास्त्रीय	...	१६	... १०
जनादिलौकिकं लिङ्ग	...	१६	... ८
जनादिशब्दभिन्नाना	...	१५	... ८
जातिशब्दद्रव्यशब्दौ	...	१७	... २
तच्छब्दो यत्पर्यत्य	...	३८	... १
तयाद्यासु स्त्रोत्वलिङ्ग	...	२५	... २
तत्रोपचयमागो यः	...	४	... ६८
तयात्वे चैक्योपेण	...	६३	... ७०
तथानि लिङ्गशान्नाया	...	२६	... ४७

प्रातेऽनु त्रिषु लिङ्गेषु	***	३१	विशेष्यनिर्गमशब्दाना	..	३०
प्रोच्यते वचनं सख्या	***	४०	विशेष्यनिर्गमा ये शब्दाः	***	२१
ब्राह्मणक्षत्रियादीना	***	२७	विशेष्यनिर्गमाः शास्त्रीय	***	२१
भ्रान्तेरुक्तौ तयारोपे	***	७३	विशेष्यवाचकपद	***	३२
यच्च व्याकरणाचार्यैः	***	१	विशेष्यवाचके द्वित्व	***	५१
यद्वा पङ्कादयस्तत्तत्	***	८	विशेष्यवाचिपदतः	***	४६
ये दिशतित्वादिस्त्व्या	**	६१	विशेष्ये जातिसत्ते द्वे	***	५६
येषां क्लृप्तत्वमवांक्त	**	३३	शब्दाः केचिन्नित्यबहु	***	५६
लिङ्गार्थलक्षक लिङ्ग	***	१०	शास्त्रीयलिङ्ग विशानं	***	११
लिङ्गाविषय्या कापि	***	२३	शास्त्रीयस्यापि लिङ्गस्य	***	१४
लिङ्गे प्रसिद्धिविज्ञान	***	११	शब्दाप्रभृतिशब्देषु	***	२४
वर्द्धाजनयनादीनि	***	५८	संज्ञाभिन्नादतः शब्दात्	***	६७
विशत्यान्ताः परार्थान्ताः	***	६०	साख्यप्रसिद्धसन्वादेः	***	४
विशेष्यपरान्तरात्	***	५१	स्त्रीपुंमयोरपत्यान्ताः	***	१६
विशेष्यममेदेन	***	५६	स्त्रीप्रत्ययप्रकृतयः	***	२५
विशेष्यविशेष्यत्वे	***	५६	स्वसम्बन्धीयशास्त्रीय	***	१५

Publication Scheme of the Mithila Research Institute
DARBHANGA

1. Tatvahnantantra (तत्त्वज्ञानमणि) by Gangesha Upadhyaya along with the Aloka (आलोक) by Paksadhara Mishra and the Darpana (दर्पण) by Mahesha Thakkura, Vol. I (in the Press)
2. Ulavati (ललावती) by Bhaskaracharya with the commenatary called the Vasana (वासना) by Damodara Mishra (in the Press)
3. Vimandalavakravichara (विमण्डलवक्रविचार) by Pandita Dayanatha Jha Jyotsacharya—Vishistavidvan Mithila Research Insitute
4. Ungavachanavichara (लिङ्गवचनविचार) by Mahavaryakarana Pandita Dhabandhu Jha Vishistavidvan, Mithila Research Institute

Works under Preparation

5. Tritalavacchedakavada (त्रितलावच्छेदकवाद) by Pandita Shashinatha Jha Vishistavidvan, Mithila Research Institute
6. Sanskrita Mahakosa (संस्कृतमहाकोष) by the late Mahamahopadhyaya Pandita Ramavatara Sharma
7. Paramartha-Darshana (परमार्थदर्शन) by Mr. Pt. Ramavatara Sharma.
8. Mahakalasamhita (महाकालसंहिता) Edited by Mahamahopadhyaya Dr. Gopinatha Kaviraja of Benaras and Mahamahopadhyaya Dr. Umesha Mishra
9. Vishva-Purana (विश्वपुराण) (Under a long term Research project of the Institute)
10. Miscellaneous works in Sanskrit by Mr. Pt. Ramavatara Sharma.
11. Kumāriḷa Karikavah (कुमारिलकरिकावह) Edited by Prof. Ananlal Thakur.